

RİCÂL KAYNAKLARINDA BİD'AT EHLİ HAKKINDA KULLANILAN BAZI TA'DİL LAFIZLARI SOME TA'DIL WORDS USED FOR AHL AL-BID'AH IN RIJAL SOURCES

Nevzat AYDIN*

Öz

Ravilerin hadis rivayetine ehliyetlerini tespit etmek amacıyla telif edilen cerh ve ta'dil eserlerinde râvileri nitelemek üzere bir takım tenkit lafızları kullanılmıştır. Ayrıca bu lafızların hadis ricâli içerisindeki mertebelerine değinilmiş ve belli kriterlere göre sıralanmıştır. Râvînin ehl-i bid'at olmasını bu mertebelerden birisine yerleştiren münekkit âlimlerce bid'at, râvî hakkındaki ta'n sebeplerinden yani adâleti ortadan kaldıran hususlardan birisi addedilmiştir. Ancak sika râvilerin özelliklerini taşımakla birlikte, bizâtihi ehl-i bid'attan olmanın adâlet sıfatını zedeleyip zedelemeyeceği tartışılmıştır.

Bu makalede bid'atla itham edilen râvilerin tenkidinde cerh lafızlarının dışında ta'dil lafızlarının kullanılıp kullanılmadığı, kullanılmışsa bu lafızların delâleti ve rivayetlerinin değerine etkisi tespit edilecektir. Bid'atın mahiyetinin tespitinin ve bir kişiyi mübtedi olmakla nitelemenin izâfiligine işaret etmekle birlikte, usûl olarak ricâl kitaplarında belli bir mezhebe mensup olmakla ithâm edilen râvilerden hareket edilecektir. Ancak o râvî hakkındaki ithâmların doğruluğu ya da hakikaten o mezhebe mensup olup olmadığına dair herhangi bir değerlendirmede bulunulmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rical, Tenkit, Ehl-i Bid'at, Ta'dil, Lafız.

Abstract

In rebuttal and ta'dil books, which were compiled in an attempt to determine the qualifications of reporters for reporting hadiths, a number of criticism words were used to characterize the reporters. Also, the levels of these words in hadith rijals were mentioned and they were listed according to certain criteria. As for the critic scholars, who place a reporter's being ahl al-bid'ah to one of these levels, bid'ah is considered a cause of condemnation, in other words, one of the cases that obstruct justice. However, it is much-discussed whether it would damage the justice quality to carry the characteristics of siqa reporters and to actually be one from the ahl al-bid'ah.

In this article, it will be determined whether ta'dil words were used except for the rebuttal words in the criticism against the reporters who are charged with being ahl al-bid'ah, and if used the denotations of these words and their influence on the value of the reports. As well as pointing out the relativity of determining the quality of bid'ah and of describing someone as being a beginner, as the method of the study the reporters who are charged with being connected to a certain religious sect in rijal books will be referenced. However, there will not be any evaluation about whether the charging about the reporter is right or whether the reporters is really connected to that religious sect.

Keywords: Rijal, Criticism, Ahl Al-Bid'ah, Ta'dil, Word.

Giriş

Râvîlerin cerh ve ta'dil açısından durumlarını tespit ederek hadis rivayeti açısından ehliyetlerini değerlendirmek amacıyla h. III. asırda ricâl, tabakât, tarih ve cerh ve ta'dil gibi genel isimlerle eserler telif edilmeye başlanmıştır. Ancak cerh-ta'dil ilminin tedvin ve tasnif edilmesi, İslâm tarihinde kamplaşmaların ortaya çıktığı, siyasî, fikrî, itikâdî ve fikhî fırkaların oluştuğu, taassup ve tarafgirliğin en şiddetli olduğu, ayrıca bütün bu gelişmelerle bağlantılı hadis uydurma faaliyetinin hız kazandığı bir döneme rastlamaktadır (Dumeynî, 1996, 30).

İsnadın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bu süreçte, râvînin rivayetlerinin kabulünde ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at ayrımı önemli bir referans noktasını oluşturmuştur. Dolayısıyla bid'at, doğruluk ve dürüstlük anlamına gelen (İbn Manzûr, t.y., XI, 430) ve ravî tenkidinde temel kıstas olarak benimsenen adâleti zedeleyen bir kusur olarak değerlendirilmiştir. Adâlet kelimesinin lügat anlamından hareketle, bid'at sahibinin adâlet sıfatının zedelenmesinin nedeni, inançta ve düşüncede orta yoldan saparak ifrat ve tefrite düşmesiyle açıklanabilir.

Bununla birlikte münekkitlerin adâletin tanımı ve kapsamını oluşturan şartlara ve unsurlara dair ihtilaflarının, râvîler hakkındaki verilen hükümleri etkilediği muhakkaktır. Bir başka deyişle, bid'atçılıkla ithâm edilen râvîlerin adâletlerinin hangi durumlarda zedeleneyeceği konusunda ihtilafların mevcudiyeti, cerh ve ta'dil kararlarının da farklılaşmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan bir râvînin adâletinin tespitinin onun görünür durumuna bakılarak yapıldığı, zira kişinin içini, gerçek niyet ve düşüncesini tam olarak ve kesin bir şekilde bilmenin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da bir râvînin

* Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

adâletinin kesin ve kat'î şekilde belirlenmesinin imkânsızlığına, mümkün olsa bile, bu râvînin yalan söyleme ihtimalinin her zaman söz konusu olabileceğine dikkat çekilmiştir (Kırbaçoğlu, 1997, 410 – 414).

Adâletin tespitinin imkânı sorunuyla birlikte, burada dikkatlerin çekileceği bir diğer husus, kimin bid'atçı olduğu ya da her bid'atçının rivayetinin reddedilip edilmeyeceği meselesidir. Çünkü ehl-i bid'at arasında bid'atlara kasten değil de bir te'vile dayanarak giren birçok kimsenin yanı sıra muhaddislerce sahih kabul edilen birçok hadisi tahammül eden râvîler de bulunmaktadır. Ayrıca herhangi bir râvînin bid'atla ta'n edilmesi, art niyetli kimselerin iftirası olabileceği gibi; kin, nefret, husûmet gibi şahsî çekişmeler ya da mezhep taassubundan da kaynaklanabilmektedir. Nitekim mihne olayı ve ehl-i hadîs - ehl-i rey kutuplaşmasının yoğunlaşmasından sonra taassuptan kaynaklanan, - itibar edilmemesi gereken - yersiz ve aşırı tenkitlerin sayısının arttığı kısacası bazen cerh ta'dilin istismar edildiği de gözlenmektedir (Ebû Gudde, 1975, 306 - 321; Yavuz, 1997, 371-372; Özafşar, 1999, 40 - 91).

Ancak râvîler hakkında taassuptan kaynaklanabilecek hükümlerin olması, bütünüyle cerh-ta'dil kararlarının doğruluğuna gölge düşürmez. Münekkidin, tenkit sorumluluğunun gereği bir râvînin fikrî ve itikadî düşünceleri ve eğilimleri hakkında bilgi vermesinin her zaman taassupla ilgisi bulunmayabilir. Zira taassup ancak, tenkit edilen şahsın söylenen itikadî taşınaması, yanlış inancının propagandasını yapmaması ya da salt inancından dolayı münekkidin aşırı ithâmına maruz kalması durumunda söz konusu olur (Karahana, 2005, 122). İşte bu noktada önemli olan husus, farklı fırkalara mensup kişiler arasındaki tenkitlerin gerçekten de taassuptan kaynaklanıp kaynaklanmadığını tespit edebilmektir. Bazen haklı tenkitlerin, bu tür mezhep taassubundan kaynaklanan tartışmaların gölgesinde kalması ve dikkate alınmaması da mümkündür.

Râvînin adâletinin belirlenmesinde bid'at kavramının tabir câizse spekülasyon konusu yapılması ve bu nedenle zaman zaman hatalı değerlendirmelere neden olması, toplumdaki fitne ortamının etkisiyle ilişkilidir. Zira fitneyle başlayan süreçte râvîlerin zabt açısından değerlendirilmelerine ilaveten adâlet açısından da tenkit edildikleri ve bu değerlendirmelerin kalben mutmain olmanın ötesinde sahih rivayetleri sakım olanlardan ayırtırmayı amaçlayan bir faaliyet haline dönüştüğü anlaşılmaktadır (Turhan, 2015, 45).

Tarihî süreçte İslâm toplumunda hilafet meselesi bağlamında siyasî ekseninde başlayıp, daha sonraları büyük günah işleyeninin durumu, imânın mahiyeti, imân - amel ilişkisi, kader ve irade hürriyeti, insanın fiilleri, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı ve ilahî sıfatlar gibi konulardaki tartışmalarla itikadî boyut kazanan Cehmiyye, Havâric, Mürchie, Şîa, Kaderiyye, Mu'tezile gibi muhafazakâr çoğunluk dışında oluşan siyasî ve fikrî hareketler, Kur'ân'a, Sünnet'e ve ashâbın icmâına aykırı telakki edilerek mensuplarına bid'at ehli nazarıyla bakılmıştır (İbn Kuteybe, 1989, 35-36; Eş'arî, 1987, 103-104).

Râvînin bid'at sahibi olması şeklinde ifade edilen "Bid'atü'r-râvî", teorikte adâlet sıfatını ortadan kaldıran ve rivayetinin reddini gerektiren kusurlardan birisi olarak kabul edilmiştir. Bu kriter çerçevesinde İslâm toplumunda muhafazakâr çoğunluğu oluşturan ehl-i sünnet râvîlerin rivayetleri kabul edilirken, ehl-i bid'at'ın hadîslerine ise ihtiyatla yaklaşmış; ya tamamen reddedilmiş ya da belli şartlar dâhilinde kabul edilmiştir. Başka bir deyişle münekkitler, ehl-i sünnet inancı ve anlayışı dışındaki fırkalara mensup kişilerin, hadîsleri nakil yetkisine hâiz olmalarını uygun görmemişlerdir. Zira bid'atçılık bir nevi sorumsuzluk ve yerine göre kararsızlık mizacını yansıttığı için, aynı zamanda körü körüne bir şeye bağlanma ve bâtil bir tutku sebebi olduğundan dolayı bu çizgide olanların, rivayetlerin aslına uygun naklinde gerekli itinâyı göstermeme ihtimalleri söz konusudur (Demirci, 1988, 72).

I. "Ehl-i Bid'at" İthâmının İzafiliği Sorunu

Cerh-ta'dil ilminin tedvin ve tasnif edilmesi itikadî ve fikhî mezheplerin teessüs ettiği, taassup ve tarafgirliğin en şiddetli olduğu bir döneme rastlamaktadır. Nitekim ricâl kitaplarını incelediğimizde siyasî, itikadî ve fikhî mezhep farklılıklarından dolayı bazı râvîlerin cerhedildikleri ve bunun tasnif edilen eserlere de yansıdığı görülmektedir.

Mezhep ihtilafları ve çatışmaları içerisinde benimsediği görüşleri nedeniyle aralarında tâbiûn âlimlerinin de bulunduğu birçok râvî bid'at bir fırkaya mensup olmakla ithâm edilmiştir. Bunların içerisinde hakikatte o mezhep ile ilgileri olmayan râvîler de mevcuttur. Örneğin, "imâm", "fakîh", "vâiz" ve "kesîru'l-hadîs" vasıflarıyla nitelenen Atâ b. Yesâr (v. 103/721) ile Safvân b. Süleym (v. 132/749) hadîs münekkitlerince "sika" bir kimse olarak değerlendirilmekle birlikte, (Iclî, 1985, II, 137; İbn Ebî Hâtim, 1952, VI, 338; el-Mizzî, 1983, XX, 127) Kaderiyye'ye ait fikirleri benimsedikleri için kaderî olmakla ithâm edilmişlerdir (Zehebî, 1992, V, 365; İbn Hacer, 1984, III, 244, 245).

İbn Kuteybe'nin, şîi ricâl içerisinde zikrettiği İbrâhîm en-Nehâî (İbn Kuteybe, t.y., 624) hakkında Kal'acî, onun Ehl-i Beyt'i özellikle de Hz. Ali'yi seven ve bunu açıktan açığa söyleyen biri olduğunu, Hz. Ali'yi Hz. Osmân'a tafdil ettiğini ancak Hz. Osmân'ın faziletini eksik göstermeye çalışmadığını, Muâviye'nin

hilâfeti haksız olarak, ümmetin rızası olmadan ele geçirdiğini düşünen biri olduğunu ve eğer bu da şîlik olarak anlaşılacaksa, İbrâhîm en- Nehaî'nin şîi olduğunu dile getirmektedir (el-Kal'acî, 1986, I, 142-143).

Bazı âlimlerin ise sözleri veya davranışları yanlış anlaşılmuş ya da kasten onları karalamak için aleyhlerinde propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Örneğin Halku'l- Kur'an meselesi nedeniyle Buhârî bile bid'at ehli olmakla ithâm edilmekten kurtulamamıştır. Şöyle ki; bir gün birisi gelip Buhârî'ye Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını sorunca, o "Fiillerimiz mahlûktur, lafızlarımız da fiillerimizin bir parçasıdır" cevabını vermiştir. Buhârî'nin bu sözü tabir câizse büyük bir infial ve ihtilafa yol açmıştır. Nitekim Muhammed b. Yahyâ halkı onun aleyhinde kışkırtarak, "Bunu kim söylerse bid'atçıdır. Ne onun meclisinde oturulur ne de kendisi ile konuşulur" demesi üzerine halk Buhârî'nin meclisine gidenleri bid'at ehli olmakla ithâm etmeye başlamıştır (İbn Hacer, 1986, 491).

Öncelikle cerh- ta'dil literatüründe bir râvînin belirli bir fırkaya mensubiyeti konusunda farklı görüşlerin varlığı, bid'atçılık ithâmının izâfililiğine işaret etmektedir. Örneğin, Bısr b. Sirrî Ebû Amr el-Basrî (v.195/810) hakkında Humeydi, cehmî¹ olduğunu ve ondan hadis rivayetinde bulunmanın câiz olmadığını ifade ederken (İbnü'l-Cevzî, 1986, I, 142); Zehebî ve İbn Hacer cehmîlikten rucû ettiğini (Zehebî, 1992, I, 268; 1995, II, 29; İbn Hacer, 1986, I, 123), Yahyâ b. Maîn ve Dârekutnî ise cehmî olmadığını belirtmişlerdir (İbn Maîn, 1979, I, 79; İbn Hacer, 1984, XII, 358).

İlginçtir ki, bir râvînin bid'atçı olup olmadığı konusunda dahi ihtilaf olabilmektedir. Örneğin Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, İbn Abbâs, İbn Sirîn ve İbn Maîn, İkrime'nin hâricî ve ibâdî olduğunu söylerken (Nevevî, 1996, V, 20 - 30; Zehebî, 1986, I, 136; 1995, V, 118), Iclî ve İbn Hacer onun mübtedî olmadığını görüşündedirler (Iclî, 1985, II, 145; İbn Hacer, 1986, I, 397. Zehebî, Sâlih b. Keysân (v. 140/757) hakkında kaderî denildiğini ancak bunun doğru olmadığını zikreder (Zehebî, 1995, III, 411). Ebû Dâvud, Muhammed b. Abdillâh b. Hasan (v.145/762) hakkında Ebû Avâne'nin "hâricî" şeklindeki değerlendirmesinin yanlış olduğunu ve bu sözü Zeydîlerin söylediğini belirtir (İbn Hacer, 1984, IX, 224). Saîd b. Amr b. Eşva', Iclî, İbn Hibbân ve İbn Hacer tarafından güvenilir bir râvî olarak nitelenirken (Iclî, 1985, I, 404; İbn Hibbân, 1975, VI, 369; İbn Hacer, 1986, 239); hakkındaki tek Şîlik ithâmı ise Cûzcânî tarafından dile getirilmiştir (Cûzcânî, 1985, 66).

Bazı âlimler, râvînin yalnız bid'atla ithâm edildiğine dikkat çekerek, mezhebî kimliği hakkında kesin bir kanaat belirtmemişlerdir. Örneğin Süfyân b. Uyeyne, Yezîd b. Zuray' ve İbn Maîn, Muhammed b. İshâk b. Yesâr Ebû Bekir'in (v. 152/ 769) kaderî olduğunu söylerlerken, Cûzcânî ise onun hakkında bid'atla itham ediliyor demekle yetinmektedir (İbn Adî, 1984, VI, 107; Ukaylî, 1984, IV, 23; Zehebî, 1995, VI, 57; 1992, VII, 43 - 46).

Bir râvînin bid'atla ithâm edilmesinin çok nesnel ölçülere ve belirleyici kriterlere sahip olmadığını gösteren birçok örnek bulmak mümkündür. Özellikle Hz. Ali'ye yönelik sevgi ve muhabbetinden dolayı şîlikle ithâm edilen râvîler vardır. Hammâd b. Zeyd'in Haşebîyye'den olduğunu zannettiği; Abdurrahmân b. Mehdî'nin "Kûfe'de, hafızası Mansûr'dan iyi olan kimse yoktur"; Buhârî'nin "insanların en sağlamlarından", Iclî'nin "sika, hadîste sebtir" diyerek tevsik ettiği Mansûr b. Mu'temir (v. 131/748) çok az şîlik eğilimi olmakla ithâm edilmiştir (İbn Sa'd, 1985, VI, 337; Zehebî, 1992, V, 408; İbn Ebî Hâtim, 1952, VIII, 177; Buhârî, 1943, VII, 346 Iclî, 1985, II, 299). Zehebî, bu şîlik eğilimin sadece sevgi ve muhabbetten kaynaklandığını ifade etmektedir (Zehebî, 1992, V, 407). İbn Sa'd ise Hişâm b. Sa'd'ın (v. 160/770) Ebû Tâlib ailesine muhabbetinden dolayı şîlik eğilimi bulunan birisi olduğunu zikreder (İbn Sa'd, 1985, VII, 576).

Bir râvînin bid'at ehli bir fırkaya nispet edilmesi bazen, çok farklı gerekçelerle olabilmektedir. Nesâî, İbn Kesîr (v. 774/1373) ve İbn Hallikan (v. 781/1379) gibi âlimlerce şîi kabul edilmiş (İbn Hallikan, 1978, I, 77; İbn Kesir, 1994, XI, 104); Şîiler de onu kendi büyüklerinden ve âlimlerinden saymışlardır. İbn Teymiyye, (v. 728/1328) Nesâî ve İbn Abdilberr gibi bazı hadîs âlimlerinin şîiliğinin Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e tafdîl edecek derecede olmadığını ifade eder (İbn Hacer, 1984, I, 94; İbn Teymiyye, 1986, IV, 99). Nesâî'nin buna rağmen şîlikle ithâm edilmesinin asıl sebebinin, onun Hz. Ali'nin hususiyetleri ile ilgili kitaplar yazması ve bu konuda Şâmlılarla tartışması olduğu zikredilir (Zehebî, 1992, XIV, 133; İbn Hacer, 1984, I, 39).

Rivayete göre İbrâhîm b. Abdülazîz, hadîs rivayetinde bulunmak üzere bir meclise gelmiş ve ashâbın faziletine dair rivayetleri ortaya çıkarmıştı. Önce Hz. Ebû Bekir ardından Hz. Ömer'in faziletlerine dair rivayetleri imlâ ettirdikten sonra, "Hz. Osmân ile mi yoksa Hz. Ali ile mi başlayalım" demiş, bunun üzerine etrafındaki topluluk "bu râfîzîdir" diyerek onun hadîsini terk etmişlerdir (İbn Hayyân, 1992, I, 262). Nitekim

¹ Amellerde zorlama ve mecburiyet görüşünü benimseyen ve Allah'ın sıfatlarını da kabul etmeyenlerdir. İlk dönem kelimeler ve felsefe ile meşgul olanlar için de Cehmîyye tabiri kullanılmıştır (Gölcük, 1993, VII, 234).

Hız. Osmân ile Hız. Ali arasındaki ta'dîl tartışmaları bağlamında Süfyân es-Sevrî (v.161/778) ve İbn Huzeyme (v. 311/924) gibi muhaddisler de şîlik eğilimine sahip olmakla ithâm edilmişlerdir (İbn Kuteybe, t.y., 624).

Şîlik ithâmıyla özdeşleşen Kûfe bölgesi râvîlerinin zaman zaman haksız ithâmlara maruz kaldığı görülmektedir. Muhammed b. Mesleme, Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890) hakkındaki " sika ve aşırı giden bir şîi idi, hadîsi müstakimdir" sözleriyle onu şîlikle ithâm etmektedir. İbn Hacer, Muhammed b. Mesleme'den başka, onu şîi eğilimlere sahip olmakla ithâm eden kimseyi görmediğini zikreder (İbn Hacer, 1984, V, 23). İbn Dâvud ise Ebû Hâtim er-Râzî'ye zayıf râvîlere tahsis ettiği eserinde yer vermekte ve onun "Âmmî/Sünnî" olduğunu belirtmektedir (İbn Dâvud, 1972, 269). Bu husus, Muhammed b. Mesleme'nin bu ithâmında tek kaldığını, dolayısıyla şîlik ithâmının dikkate alınamayacağını göstermektedir. Şîlik ithâmına maruz kalan ve ağır bir şekilde cerh edilen Vâkîdî'nin Megâzî'si üzerine yaptığı çalışmada ise Sellûmî, onun hakkındaki Şîlik ithâmını değerlendirmekte ve çeşitli yönlerden bu ithâmı eleştirmektedir (es- Sellûmî, 2004, I, 135).

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta ise râvî hakkında ithâmın, diğer kaynaklarda özellikle mensubu olmakla ithâm edildiği mezhebin ricâl eserlerinde araştırılması ve ulaşılan bilgilerin karşılaştırılmasıdır. Örneğin, Buhârî ve Ebû Dâvud'un şîi olduğunu belirttikleri (Buhârî, 1943, VIII, 323; Zehebî, 1995, VII, 235; İbn Hıbbân, 1975, V, 548), Ebû Hâtim'in "meçhûl" dediği (İbn Hacer, 1984, VI, 194) Yezîd b. Bâbenûs hakkında çok fazla bilgi bulunmamakta, hatta Şîi ricâl kitaplarında da yer almamaktadır. Ancak diğer Sünnî eserlerde Buhârî ve Ebû Dâvud'un onun hakkındaki şîlik ithâmını destekleyecek bilgilerin olmaması ve Şîi ricâl eserlerinin ona yer vermeyişi, ithâm hakkında ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. Diğer bir örnek ise, İclî, Ebû Hâtim ve Nesâî tarafından "sika", "sadûk", "leyse bihi be's" lafızlarıyla tevsik edilen (İclî, 1985, I, 350; İbn Ebî Hâtim, 1952, III, 454) Rabî b. Enes (v. 137/754) hakkında Yahyâ b. Maîn, aşırı şîlik eğiliminin olduğunu belirtmiştir (İbn Hacer, 1984, II, 146). Ancak Şîi ricâl eserlerinde yer almayan Rabî b. Enes'deki şîlik eğilimi ile ilgili olarak Sünnî ricâl kitaplarında mevcut ithâmın kanaat uyandıracak yoğunlukta olmadığı söylenebilir.

İthâmlarla ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise, bir râvîyi teşeyyü' ile ithâm eden münekkît âlimin konumu ve mezhebî temayülüdür. Çünkü bilindiği üzere cerh ve ta'dilde bulunan kimse, mezhep taassubundan uzak bulunmalıdır (es-Subkî, 2007, 35; Âşıkutlu, 1997, 67-73). Örneğin İbrâhîm b. Ya'kûb el-Cûzcânî'nin, Hız. Ali'yi haksız yere eleştirme konusunda Dimaşklıların görüşlerine oldukça bağlı (İbn Adî, 1984, I, 310) ve şîi eğilimli râvîlere karşı müteşeddît bir âlim olduğu belirtilmektedir. Nitekim Dârekutnî'nin (v. 385/995), Cûzcânî hakkında "kendisinde, insanları Hız. Ali'den uzaklaştırma yönünde bir eğilim vardı" dediği rivâyet edilmiştir (İbn Asâkir, 1951, VII, 281). İbn Hacer ise, onun nâsibi olmakla ithâm edildiğini söylemiştir (İbn Hacer, 1986, 95.) Cûzcânî'nin şîlikle ithâm ettiği ricâle şu örnekleri zikredebiliriz: Sâlim b. Ebî Hafsa el-İclî el-Kûfî'nin şîlikte taassup sahibi olduğunu "كان يخاصم عن الشيعة" lafzıyla açıklarken (Cûzcânî, 1985, 53), Muhammed b. İshâk'ın hadîslerine muhaddislerin ilgi duyduklarını, oysa onun birçok bid'atla ithâm edildiğini belirtir (Cûzcânî, 1985, 136). Bunun içindir ki, bazı âlimlere göre Cûzcânî'den gelen teşeyyü' ithâmı konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. Bu husus, ricâl değerlendirmelerinde ithâm sahibinin kimliğinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir.

Şîi eğilimlere sahip olmakla nitelenen râvîlerin büyük kısmı, " شيعي " kelimesinden türetilen çeşitli lafızlar kullanılarak ithâm edilmişlerdir. Nitekim " كان يتشيع " (şîlik eğilimi vardı), " فيه تشيع " (bazı şîi görüşleri vardır), " متشيع " (şîi eğilimleri olan biriydi) ifadeleriyle ithâm edilen bir râvî ile " شيعي " (Şîi'dir), " شيعي مغرط , شيعي عال " (aşırı bir şîidir) " فيه تشيع قليل " (az bir şîilik vardı) diye nitelenen râvîler arasında fark vardır. Şîi ve teşeyyü' ibarelerinin ister olumlu isterse olumsuz olsun başka bir ifadeyle nitelenmesi, kavramın içerdiği ithâmın derecesini göstermektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, " يتشيع " lafzıyla ithâm ettiği râvîlerin ikisi dışındakiler hakkında, ta'dîl ifadeleri kullanmıştır.² Bu durum onun, " يتشيع " lafzını ciddi anlamda şîlik eğilimine sahip olmayan râvîler hakkında kullandığını düşündürmektedir. Bunun yanı sıra o, râvîdeki şîlik eğiliminin daha fazla olduğunu düşündüğünde " يغلو في التشيع " ve " رأس في التشيع " gibi tabirler kullanmıştır (İbn Hanbel, 1988, III, 93, 116, 238). Diğer taraftan İbn Hanbel, şîlik eğilimi aşırı olan râvîler hakkında ise " رافضي " ve " سبني " tabirlerini de kullanarak, şîlik ithâmını dile getirdiği lafızlarda bir tür derecelendirmede bulunmuştur (Topgül, 2012, 75-76).

Ricâl kaynaklarında teşeyyü' lafzı ve bu kavram çevresinde şekillenen tabirlerin, cerh- ta'dîl âlimleri tarafından büyük oranda belli bir sistematikte kullanıldığı görülmektedir. Onlar bir râvîyi şîi görüşlere nispet ederken en çok " شيعي " ve " تشيع " lafızlarını kullanmışlardır. Bu lafızların yanı sıra " râfizî, zeydî, gâli "

² Ahmed b. Hanbel, Fıtr b. Halife ve Adî b. Sâbit hakkında "sika"; Abdülcebbar b. el-Abbâs için "lâ be'se bih" ve Şerik b. Abdillâh ile ilgili olarak "sâlih" şeklinde ta'dîl lafızları kullanmıştır (İbn Hanbel, 1988, I, 443; II, 341, 475, 490).

³ Râfizî olarak nitelediği Abdülmelik b. A'yan Şiilerce kabul gören bir râvidir (İbn Hanbel, 1988, II, 452).

⁴ Bu lafzı, Yezîd b. Zürey, Süleymân b. Mihrân el-A'meş için kullanmıştır (İbn Hanbel, 1988, II, 342).

gibi ithâm ifadeleri de cerh-ta'dil kaynaklarında yer almaktadır. Ancak bu lafızların gerek tek başına gerekse belli sıfat veya fiillerle desteklenmiş şekillerinin, kendi içerisinde farklı ithâm yoğunluklarını barındırdıkları da mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır (Topgül, 2012, 75).

Yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır ki, râvînin mezhebî kimliğini tespit noktasında hakkındaki "ehl-i bid'at" ithâmının kimlerden, hangi lafızlarla geldiği ve ne yoğunlukta olduğunun tespiti önem arz etmektedir. Nitekim, Sünnî âlimlerce yapılan şîlik ithâmının râvîyi, şîî eğilimli olarak nitelemeye yeterli olmayacağı düşünüldüğünden, şîî ricâl eserleri de ithâmın sıhhatini ölçmede önemli bir kriter olarak kullanılmalıdır. Nitekim hadis râvîlerinde şîlik eğilimi üzerine yapılan çalışmada, şîlikle ithâm edildiği halde Sahîhayn'e hadisleri alınan râvîlerin büyük bir kısmının Şîa tarafından tanınmadığı ya da râvîlerin % 66'sı hakkındaki şîlik ithâmının doğrulanmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Topgül, 2010, 186).

Her bir ekolün kendi dışındakileri "yanlış yolda olmak"la ithâm ettiği ve iç karışıklıkların yaşandığı dönemde, çoğunlukla ehl-i hadîs'e mensup olan cerh-ta'dil âlimleri, râvîlerin mezhebî durumlarını olabildiğince ayrıntılı bir surette tespit etmeye gayret göstermişlerdir. Ancak râvî hakkında zaman zaman hatalı ya da farklı ithâmın olması, meselenin izafilik yönünün de göz ardı edilmemesini ortaya koymaktadır.

II. Bid'at Ehli'nin Ta'diline Yönelik Lafızlar

Hadîs ilminin karakteristiğini belirleyen unsurların başında gelen, H.III. asırda yoğunlaşan ve ricâl tenkidine esas teşkil eden lafızların muhtevalarının ve delâletlerinin tespiti, ortaya çıktıkları dönemin şartları ve ilmî gelişmeleriyle yakından ilişkilidir. Tarihi süreçte rivayetin kendi doğası ve mecrası içerisinde farklı zamanlarda yaşanan gelişmeler, nakli konusunda son derece dikkatli olmayı gerektirdiği gibi hadislerin tahammülü ve edâsı ile râvîler hakkında bir takım istilahlarının doğuşu ve gelişimini de etkilemiştir.⁵

Teknik olarak, hadislerin "ehl-i sünnet"ten veya hadis ilmiyle iştiğal edip rivayete ehil olan "ashâbu'l-hadîs"ten yani sonraları ekolleşen "ehl-i hadîs"ten alınması prensibi, râvîlerin bu özelliklere sahip olup olmadıklarını göstermek üzere farklı tenkit lafızlarının oluşmasını ve kullanım alanını etkilemiştir. Delâleti sorunu olmakla birlikte münekkitler, bid'at ehlinin adâlet ve zabt açısından ta'diline ve cerhine yönelik çeşitli tenkit lafızlarını kullanmışlardır. Sistematik ricâl tenkidi öncesi dönemde râvînin bid'at sahibi olduğuna ya da mezhebî kimliğine dair açıklamaların yanı sıra kişiliğine ve rivayetlerine yönelik teknik olmayan değerlendirmeler de yapılmıştır. Özellikle senedde ittisâlin zorunlu olmadığı dönemlerde râvînin adâleti ve güvenilirliğine yönelik kararlar ön plana çıkmıştır (Aydın, 2016, 234).

Râvîde aranan en önemli vasıflardan olan adâlet ve zabt özellikleri her râvîde aynı seviyede değildir. Bu sıfatlara en üst düzeyde sahip râvîler olduğu gibi, adâlet ya da zabtı itibarıyla belli oranda az ya da çok kusurlu olanlar da vardır. Hadîs münekkitleri, râvîlerin adâlet ve zabt açısından durumlarını tespit etmeye çalışmışlar ve bu durumlarına işaret eden cerh-ta'dil lafızlarını kullanmışlardır. Ricâl kaynaklarında bid'at ehli râvîlerin hadîsteki zayıflığına, yalancı olduğuna ve hadîs uydurduğuna ve rivayetlerinin terkine sarîh bir şekilde delâlet eden birçok cerh lafzının kullanıldığı görülmektedir. Cerh lafızlarının ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasında bid'at ehli râvî ve fırkaların bid'atlarını destekleyici uydurma faaliyetleri ve zabt kusurlarından kaynaklı rivayetlerdeki tasarrufları önemli bir nedeni oluşturmuştur.

Araştırma konusu ve amacı gereği, sistematik ricâl tenkidi döneminde bid'at ehlinin cerhinden farklı olarak, ta'diline ve zabtının yeterliliğine delâlet eden lafızların kullanılıp kullanılmadığını, eğer kullanılmışsa bu tenkit lafızlarının delaletini açıklayacağız.

A. Bid'at Ehli'nin Adâleti Hakkında Kullanılan Lafızlar

Hadîs külliyatı incelendiğinde sika ve adâlet sahibi bir râvînin bid'at ehlinin rivayetinin tatbikatta örnekleri bulunmakla birlikte bunun ta'dil anlamına gelip gelmeyeceği tartışmalıdır. Bu konuda olumsuz görüşe sahip olan Hatîb el-Bağdâdî, bazı âdil ve sika râvîlerin hadîs aldıkları bir kısım râvîlerin makbûl olmadıklarını bildikleri halde bu durumu gizlediklerini; bazılarının ise yalancı ve yanlış görüşlü (bid'at) olduklarını açıkladıklarını belirterek bu konuda pek çok örnek vermiştir (el-Bağdâdî, 1988, 89-91). İbnü'l-Münîr, ta'dili sarîh ve gayr-i sarîh (zımnî) şeklinde iki kısma ayırarak, âdil olanın bir râvîden rivayetini ve âlimin bir rivayetle amel etmesini, ta'dilin gayr-i sarîh kısmına dâhil etmiştir. Sayrafi ise râvînin adâletinin araştırmakla tespit edilebileceğini açıklayarak, sadece rivayetin râvî hakkında ta'dil sonucuna ulaşmaya yeterli olmayacağını belirtmiştir (Sehavî, 1982, I, 315). Sevrî'nin de zikrettiği üzere, bazen muhaddisler, delil olmak, tevakkuf edilmek ve hadîsi muteber olmayanın görüşünü öğrenmek gibi çeşitli amaçlarla bazen sahih ve aslı olmayan hadîsleri zayıf râvîlerden rivayet edebilmektedir (İbn Salâh, 1986, 53). Hatta Yahyâ b.

⁵ Hadîs istilahlarının doğuşunu etkileyen başlıca âmillerin "Arap yazısının ilk asırlardaki durumu" ile "uydurma rivayetlerin ortaya çıkışı" noktalarında odaklaştığını ifade eden Yücel, muhaddislerin bu gelişmeler karşısında aldıkları tedbirleri de açıklamaktadır (Yücel, 1996, 27-47).

Maîn'in yalancıların önüne geçmek, zararlarını önlemek, onları topluma deşifre etmek ve Sünneti yalanzlardan muhafaza etmek amacıyla kezzâblardan da hadîs aldığı ve yazdığı nakledilmiştir (Ağırman, 1996, 86 - 87).

Bu tartışmaların odak noktasını bid'at sahibi olmanın, sadûk ve sika bir râvînin özelde adâletine genelde ise hadîs rivayetinde zarar verip vermeyeceği oluşturmaktadır. Nitekim teşeyyü' ile ithâm edilen Hâlid b. Mahled hakkındaki cerhlere İbn Hacer "Ahz ve edâ şartlarında sebt olduktan sonra, özellikle dâî değilse, teşeyyü'nun kendisine bir zararı yoktur" şeklinde karşılık vermiştir (İbn Hacer, 1986, 420). Aynı şekilde Zehebî, "Eğer bir kimse "nasıl olur da bir bid'atçı güvenilir sayılıp adâlet ve itkân sahibi bir sikanın seviyesinde kabul edilebilir? Bid'at sahibi olan birisi nasıl âdil olabilir?" şeklindeki anlamlı soruya, bid'atı ikiye ayırarak şîi eğilimli olmak gibi küçük bid'atların râvînin ta'diline engel olmadığını açıklayarak cevap vermiştir (Zehebî, 1995, I, 118 - 119). Cûzcânî ise bir grup râvînin kaderî olduklarından dolayı tenkit edilip töhmet altına bırakıldıklarını; hâlbuki dindeki gayretleri ve hadîste emîn ve doğru sözlü oldukları bilirse, sırf görüşlerinden dolayı yalanla ithâm edilemeyeceklerini ifade eder (Cûzcânî, 1985, 181).

Râvînin adâlet ve zabtını esas alan münekkitlerin, bid'atında aşırı ve davetçisi olmadığı sürece ehl-i bid'attan hadîs rivayetinde buldukları ve yapılan araştırmalarda Kütübü Sitte başta olmak üzere hadîs kaynaklarında bu tür râvîlerin rivayetlerinin azımsanamayacak sayıda olduğu görülmektedir (Özdemir, 2007, 52-87). Tâbiûn âlimlerinden Şu'be, ehl-i bid'at'a mensûb râvîlerin naklettiği hadîslerin kabulünde râvînin doğru sözlü ve zabt sahibi olma şartını yeterli görüp, herhangi bir bid'at fırkasına mensubiyetin doğrudan râvînin adâletine ya da hadîs ehliyetini bir zarar vermeyeceği görüşündedir. Abdurrahman b. Mehdî ise kaderî olmasına rağmen Muhammed b. Râşid'den rivayette bulunmuştur (İbn Ebî Hâtim, 1952, VII, 253). Süleyman b. Ahmed el-Vâsîtî, Muhammed b. Râşid'den neden hadîs aldığını sorunca, İbn Mehdî sinirlenmiş ve "Kaderîliği ona zarar vermiyor" şeklinde cevap vermiştir (İbn Adî, 1984, VI, 202). A'meş ise Mürciî olan Amr b. Mürre (v. 110/728) hakkında "كان فلان مأمونا على ما عنده" (hadîslerine güvenilir) şeklinde değerlendirir (İbn Hanbel, 1988, III, 467). A'meş'in bu tabiri Amr'ın ircâ fikrine sahip olmasının onun adâletine hâlel getirmeyeceğini vurgulamak üzere kullandığı söylenebilir.

Bid'atın adâlete zarar vermeyeceği görüşündeki âlimlerin, esasen râvînin itikadî görüşleri ile hadîs rivayetinde ehliyeti arasında bir ayırım yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süfyân es-Sevrî, Kütübü Sitte râvîsi Sevr b. Yezîd'den (v. 150/767) kaderî olmasına rağmen hadîs alınmasını emretmiş; ancak "Boynuzlarından sakının da onlarla sizi süsmesin" (Ukaylî, 1984, I, 180) sözleriyle görüşlerinden uzak durulması konusunda uyarmıştır. Burada Sevrî, râvînin hadîs rivayetinde ehliyeti ile itikadî görüşü arasından bir ayırım yapmaktadır. Aynı şekilde Sevrî'nin yaklaşık elli hadîs rivayet ettiği ve şîi eğilimleri olması nedeniyle tenkit edilen (Mizzî, 1983, IV, 465; İbn Hacer, 1984, II, 41) Câbir el-Cu'fî'yi "كان جابر الجعفي ورعا في الحديث ما رأيت أروع في الحديث منه" (Câbir, hadîste hassas birisidir. Ben hadîs alanında ondan daha titiz davranan birisini görmedim) şeklinde değerlendirmesi (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 74; II, 497; Mizzî, 1983, VII, 467; Zehebî, 1995, I, 379), Câbir'in itikadî görüşleri ile hadîs rivayetinde ehliyeti arasında bir ayırım yaptığına işaret etmektedir. Ayrıca şîi ricâl müellifi Keşşî, eserinde Süfyân es-Sevrî'nin onun hakkında "Câbir el-Cu'fî hadîste sadûktur ancak kendisinde şîilik eğilimi vardı" değerlendirmesinde bulunduğunu aktarır (et-Tûsî, h.1348, 196). İsnadsız aktarılan bu bilgi şayet doğruysa, Sevrî'nin Câbir'in hadîs rivayetinde ehliyetiyle Şîilîği arasında bir ayırım yaptığını ve Şîilîğinin hadîs ehliyetini ortadan kaldırmadığını teyit etmektedir. Nitekim o, Câbir'in hadîs alanında güvenilir bir kişi olduğuna dair kesin bir kanaate sahiptir ki Şu'be'yi "Eğer Câbir el-Cu'fî'yi tenkide kalkışacak olursan ben de seni tenkit ederim" sözleriyle ikaz eder (İbn Adî, 1984, II, 117; Zehebî, 1995, II, 103). Cûzcânî ise Muhammed b. Râşid hakkındaki "Duyduğuma göre pek çok bid'atle ilişkisi vardı ancak hadîsinde doğruluğu araştıran biriydi" (Cûzcânî, 1985, 161) sözleriyle, râvînin bid'atı olmakla birlikte hadîste doğruluğu araştırdığına işaret etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Sâlim b. Ebî Hafsa hakkında "Şîi idi bazı (olumsuz) görüşleri vardı ancak hadîste bir beisi olduğunu sanmıyorum"; (İbn Hanbel, 1988, I, 546) İbn Adî de, "Kûfe'nin aşırı Şîilerindendi ancak hadîsinde bir beis olmadığını umuyorum" (İbn Adî, 1984, III, 344) şeklindeki sözleriyle râvînin bid'at görüşlerinin hadîsteki durumunu olumsuz etkilemediğini belirtmişlerdir.

Ehl-i bid'ata mensup olmakla ithâm edilmekle birlikte güvenilirliğine, hadîs rivayetindeki sıdkına ve ehliyetine işaret edilen birçok râvî bulunmaktadır. Münekkitlerin bu râvîleri hadîs rivayetlerinde ta'dil ederken kullandıkları lafızları örneklerle inceleyeceğiz. Bir râvî hakkında birbirine aykırı hükümlerin verildiği ya da ta'dil ve tevsikine dair farklı lafızların kullanıldığından hareketle bu noktada usûl olarak, münekkitlerin çoğunluğunun verdiği hükümler üzerinden değerlendirmede bulunmaya çalıştık. Bid'atçılıkla ithâm edilmekle birlikte ta'diline hükmedilen râvîler hakkında yaygın olarak kullanılan lafızları şöyle sınıflandırabiliriz:

1. "Sikatün" (Güvenilir) ve "Sebtün" (Sağlam)

" ثقة " lafzı, râvînin güvenilirliğini ifade etmek üzere kullanılan ta'dil lafızların başında gelmektedir. İbn Ebî Hâtim ve Irâkî'ye göre ta'dilin birinci; Zehebî'ye göre ikinci; İbn Hacer'e göre üçüncü; Sehavî'ye göre ise dördüncü mertebesidir (İbn Ebî Hâtim, 1952, 10; Irâkî, h.1350, I, 6; İbn Hacer, 1984, I, 9 - 11; Sehavî, 1982, II, 277 - 288). Bu lafız, genellikle adâlet ve zabt niteliklerini en üst düzeyde taşıyan râvîler hakkında kullanılırken, bazen bid'at ehli râvîler hakkında da kullanılabilmiştir. Bu bağlamda cerh - ta'dil literatüründen aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Basralı muhaddislerin "Ashâbının güvenilir râvîlerinden bize hadîs naklet" şeklindeki talepleri üzerine Şu'be, "ان حدثكم عن ثقات أصحابي، فانما أحدثكم عن نفر يسير، من هذه الشيعة" (size sadece ashâbımın sikalarından hadîs rivayet edeceğem yalnız Şîa'dan küçük bir gruptan hadîs rivayet edebilirim) şeklinde cevap vererek (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 138; İbn Adî, 1984, I, 71; Mizzî, 1983, XI, 316), Şîa'dan olmakla birlikte haklarında sika lafzını kullanarak onları ta'dil ettiği anlaşılmaktadır (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 144, 153; Mizzî, 1983, XXVIII, 594; İbn Hacer, 1984, X, 404). Süfyân b. Uyeyne ise mürcülikle ithâm edilen Ebû Urve el-Attâr'ın sika olduğunu belirtir (Fesevî, 1990, II, 675).

Buharî, Ebû Dâvud, Tirmizî, İbn Hibbân ve Zehebî gibi münekkitlece mürcü olduğu için tenkit edilen Eyyüb b. Âiz de (Buharî, 1943, I, 420; İbn Hibbân, 1975, VI, 59; Zehebî, 1971, I, 96) İbn Uyeyne tarafından sika olarak kabul edilmiştir (Moğultay, 2001, II, 337).

Ahmed b. Hanbel'e göre Abdullah b. Ebî Necîh kaderî, Abdullah b. Şakîk nâsibî, Adıyy b. Sabit (v. 116/734) şîi olmakla birlikte sikadılar (İbn Hanbel, 1989, I, 237; II, 490, 498). Hakkında şîilik ithâmı bulunan (İbn Hacer, 1984, III, 156) Abdullah b. Şeddâd (v.83/702) ile ilgili olarak İbn Sa'd, Ebû Zur'a ve Iclî "sikadır" demektedir (İbn Sa'd, 1985, V, 61; İbn Ebî Hâtim, 1952, V, 80; Iclî, 1985, II, 36). Ömrünün bir kısmında Kûfe'de bulunan, fakîh olduğu ifade edilen Abdullah b. Şeddâd'ı, İbn Hibbân es-Sikât isimli eserinde zikretmiş; Zehebî ve İbn Hacer ise "sika" diyerek tevsik etmişlerdir (İbn Hibbân, 1975, V, 20; Zehebî, 1992, II, 95). Nitekim Kütübü Sitte müelliflerinin tamamı, Abdullah b. Şeddâd'ın rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir (İbn Asâkir, 1951, XXIX, 140; Mizzî, 1983, XV, 83).

Yahyâ b. Saîd, bid'at ehlinden olan Abdülazîz b. Ebî Revvâd ve Ömer b. Zerrî " ثقة في الحديث " (hadîste güvenilirdir) lafzıyla; Seyf b. Süleyman'ı ise " و كان عندنا ثقة ممن يصدق و يحفظ " (bize göre sözünde doğru ve hadîsleri ezberleyen sika bir kimsedir) terkibiyle ta'dil eder (İbn Hacer, 1984, VI, 302; Bâcî, 1986, III, 937). Yahyâ b. Saîd'in bid'at ehli arasında doğru sözlü olan ve zabtı kusurlu olmayan râvîleri ta'dil etmek, bid'atlarının söz konusu râvîlerin güvenilirliklerini etkilemediğini vurgulamak için " في الحديث " ve " ممن يصدق و يحفظ " ifadelerini " ثقة " lafzıyla birlikte kullandığı anlaşılmaktadır.

Abdurrahman b. Mehdi ise Ali b. Medîni tarafından kaderî olmakla ithâm edilen (İbn Hacer, 1984, III, 125), Yahyâ b. Saîd'e göre zayıf olduğu için rivayetleri terkedilen Rebî b. Abdullah'ı ta'dil ıstılahı olan " ثقة " (güvenilir) lafzıyla değerlendirmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, III, 466). Aynı şekilde Ukaylî, İbn Mübarek, İbn Hacer, Cûzcânî ve İbn Sa'd gibi münekkitlece kaderî ve şîi olmakla ithâm edilen Avf b. Ebî Cemîle (v.146/763), "sika" lafzıyla tevsik edilir (Ukaylî, 1984, III, 429; Zehebî, 1995, V, 367; İbn Hacer, 1984, VIII, 148; İbn Sa'd, 1985, VII, 258; Cûzcânî, 1985, 114). Ebû Dâvud 'a göre Abdurrahman b. İshâk b. Abdullah kaderî (Mizzî, 1983, XVI, 523), Abdülmecid b. Abdülazîz b. Ebî Revvâd, mürcü ve dâi olmakla birlikte sikadır (İbn Hacer, 1984, VI, 339). Hakkında kaderîlik ve rafîzîlik ithâmı bulunan Hârûn b. Mûsa el-Basrî (İbn Hacer, 1984, XI, 14), ibâdî olan Velîd b. Kesîr (v. 151/768), (Zehebî, 1971, II, 724) kaderî olan Şibl b. Abbâd (İbn Hacer, 1984, IV, 268), mürcü olan Şuayb b. İshâk b. Abdurrahman da Ebû Dâvud'a göre sikadır (İbn Hacer, 1984, IV, 304). Safvân b. Süleym (v. 132/749) Zehebî'ye göre " شيعي متحرك " (fanatik şîi) olmakla birlikte özünde sika birisidir (Zehebî, 1995, V, 21).

Bid'at ehli'nin ta'diline yönelik olarak bazen " ثقة " ve " ثبت " (güvenilir ve sağlamdır) lafızları birlikte kullanılmış; bununla râvînin ta'dil derecesinin yüksekliğine ve zabtının sağlamlığına işaret edilmiştir. Cûzcânî, Zehebî ve Müslim'in Cehmiyye'den; İbn Kuteybe'nin Şîi ricâli içerisinde zikrettiği Ali b. Ca'd (İbn Kuteybe, t.y., 624), İbn Hacer tarafından şîi olmakla birlikte " ثقة " ve " ثبت " olarak adâlet ve zabt açısından ta'dil edilir (İbn Hacer, 1986, I, 398; 1984, VII, 256). Alkame b. Mersed (v. 120/738) ise Ahmed b. Hanbel'e göre mürcü, sika ve sebtir (İbn Hanbel, 1988, II, 144). İbn Kuteybe'nin şîi ricâl başlığı altında zikrettiği (İbn Kuteybe, t.y., 624) Hakem b. Uteybe ile ilgili olarak İbn Sa'd, "sika, âlim, hadîsi çok olan biridir"; Iclî, "sikadır, hadîste sebtir. İbrâhîm en-Neha'nın ashâbından olup fakîhtir ve sünneti yaşayan birisidir... Kendisinde Şîilik eğilimi vardı. Ancak bu, o öldükten sonra ortaya çıktı" lafızlarıyla onu ta'dil etmektedirler (İbn Sa'd, 1985, VI, 332; Iclî, 1985, I, 312-313). İbn Hacer'e göre ise Hakem b. Uteybe "sika, sebt, fakîh, ancak bazen tedlis yapan" biridir (İbn Hacer, 1986, 175). Sünnî kaynaklarda Iclî ve İbn Kuteybe tarafından şîilik eğilimi olduğu ve tedlis yaptığı belirtilmektedir (İbnü'l-'Acemî, 1994, 74). Ancak şîi kaynaklara göre

güvenilir bir râvî olarak kabul edilmemektedir. Şîî müellif İbn Dâvud, eserinin mecrûh râvîlerine ayırdığı bölümde ona yer vermektedir. (İbn Dâvud, 1972, 243).

Cûzcânî ise ağırlıkta bid'at ehli râvîlere yer verdiği "Ahvâlü'r-Ricâl" adlı eserinde ikinci derece ta'dil olarak zikrettiği "ثقة" (güvenilir) lafzını, "ثقة متماسك" şeklinde başka lafızlarla mürekkeb kullanmıştır. Örneğin Ca'fer b. Süleyman ed-Dubaî hakkında "münker hadisler rivayet etmiştir. Sikadır ve mütemasik (makbûl) tir. (Hadis) yazmıyordu" şeklinde değerlendirmede bulunur (Cûzcânî, 1985, 110). Onun "ثقة متماسك" lafzıyla sika mertebesinden biraz düşük bir dereceyi kastetmiş olması muhtemeldir (Neval Fethî, 2010, 53).

Râvînin adâletini zedelemeyen bid'atı ile hadis rivayetindeki durumu arasında ayırım yapan muhaddislerin, en üst derecede güvenilir râvîlere delâlet eden "ثقة" lafzını, bazen ehl-i bid'attan olmakla birlikte hadisleriyle ihticâc edilebilecek râvîler hakkında da kullandıkları söylenebilir.

2. "Sadûk" (Doğru Sözlüdür)

Sıdk kökünden türetilmiş mübalağalı ism-i fâil olan "صدق", son derece doğru sözlü kimse anlamına gelmektedir (İbn Manzur, t.y., X, 193). İbn Ebî Hâtim'e göre ta'dilin ikinci; Zehebî ve Irâkî'ye göre üçüncü; İbn Hacer'e göre dördüncü; Sehavî'ye göre ise beşinci mertebesine delâlet eden bir lafız olup bu derecedeki râvînin hadisleriyle ihticâc edilir ve itibar için yazılır (İbn Ebî Hâtim, 1952, 10; Irâkî, h.1350, I, 6; Sehavî, 1982, II, s. 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Bu lafız, "صدق اللسان", (doğru sözlüdür) "صدق الهجة", (doğru sözlüdür) "صدق في حديثه", (hadisinde doğrudur) formlarıyla da zikredilmekte ve tenkit lafzı olarak, H.III. asırdan itibaren çoğunlukla güvenilir râvîlere bazen zayıf râvîlere, bazen de bid'at sahibi râvîlerin rivayetlerinin güvenilirliğine delâlet etmek üzere üç farklı şekilde kullanılmıştır (Yücel, 1988, 153 - 161). Konumuz gereği bu lafzın bid'at ehli hakkındaki kullanımını inceleyeceğiz.

Bazı âlimler râvînin hadîste doğruluğuna delâlet etmek üzere "صدق في الحديث" lafzını kullanmıştır. Örneğin Şu'be b. Haccâc, ehl-i bid'attan olduğuna ittifak edildiği halde Câbir el-Cu'fî'yi "صدق في الحديث" (hadis rivayetinde doğru sözlüdür) lafzıyla ta'dil etmektedir (İbn Adî, 1984, II, 118; İbn Hacer, 1984, II, 41). Hatta nakledilen bir rivayette Câbir'e yönelik eleştirilere, "Câbir'i çekiştiren şu akılsızlara itibar etmeyiniz! Câbir size karşılaşmadığı bir kişiden rivayette mi bulundu?" şeklinde cevap vermiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 136). Öğrencisi Bakıyye'nin "Mürchie'den olan Hammâd b. Ebî Süleyman'dan neden hadis rivayet ediyorsun?" sorusuna ise Şu'be, "صدق اللسان" (doğru sözlü) olduğu için" cevabını verir (İbn Adî, 1984, II, 236). Vekî' b. Cerrâh'ın Şam'a geldiğinde etrafındakilere kaderî olmakla ithâm edilen Sevr b. Yezîd'ten hadis naklettiği; Şamlıların "Sevr'den hadis nakletmeni istemiyoruz" şeklindeki tepkileriyle karşılaşınca ise onu "صدق الحديث" (hadisleri sahihtir) lafzıyla ta'dil etmiştir (Ukaylî, 1984, I, 179).

Cûzcânî ise hakkındaki bid'ata işaret etmekle birlikte râvînin adâlet ve sıdkına delâlet eden "كوفي المذهب" (Kufî / Şîî mezhepli ve sadûktu), "كان صدوقاً في حديثه على سوء مذهبه" (mezhebinin bozukluğuna rağmen hadîste sadûktur), "كان مانلاً صدوقاً في حديثه" (haktan meyletmekle birlikte hadîste sadûktur) gibi lafızlar kullanır (Cûzcânî, 1985, 83, 85). İbn Hacer, İbn Adî ve Zehebî, onun "كوفي المذهب صدوق" lafzıyla Kûfe ehlinde teşeyyü' hareketi içerisinde olanları kastettiği görüşündedir (İbn Adî, 1984, I, 310; Zehebî, 1995, I, 205). Örneğin Cûzcânî, Abdurrahman b. Abdullah b. Hafs el-Umerî'nin mezhebinin kötülüğüne rağmen hadîste doğru sözlü olduğunu "كان صدوقاً في حديثه على سوء مذهبه" lafzıyla ifade eder (Cûzcânî, 1985, 83).

Şîî olmakla ithâm edilen Ali b. Hâşim el-Berîdî (v.181/797) İbn Sa'd, "sâlihu'l-hadis, sadûk"; Ali b. Medîni "sadûk"; İbn Adî, "Allah'ın izniyle hadîste sadûktur"; İbn Hacer ise "Şîîlik eğilimleri olan sadûk bir râvî" lafızlarıyla ta'dil etmiştir (İbn Sa'd, 1985, VI, 392; İbn Ebî Hâtim, 1952, VI, 208; İbn Adî, 1984, V, 183; İbn Hacer, 1986, 406). Mezûr râvî hakkında sadece Cûzcânî'den Şîî eğilimlere sahip olması nedeniyle "mezhebi kötü, düşüncelerinde aşırı idi" şeklinde olumsuz bir değerlendirme yapılmıştır (Cûzcânî, 1985, 73). Şîî ve râfîzî olarak nitelenen Abbâd b. Ya'kûb (v. 250/864) hakkında ise Zehebî'nin "Şîa'nın aşırılarından ve bidatçıların önderlerindedir ancak hadîste sadûktur"; İbn Hacer'in "sadûk râfîzî", Dârekutnî'nin ise "şîî, sadûk" şeklinde değerlendirmede buldukları görülmektedir (İbn Hacer, 1986, s. 291; Hâkim en-Nisâbüri, 1984, 253).

Zehebî'nin "شيعي جلد" (sağlam bir Şîî) olduğunu belirttiği Fıtr b. Halife'yi (v.153/770) İbn Hacer, mezhebine rağmen "sadûktur, şîî eğilimlere sahip olmakla ithâm edilmiştir" şeklinde ta'dil etmiştir (Zehebî, 1992, II, 387). Ayrıca Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud, Ebû Hâtim, İbn Hibbân ve Dârekutnî gibi münekkitlerin tevsik ettikleri (İbn Adî, 1984, I, 310; İbn Hanbel, 1988, II, 129; II, 267; İbn Ebî Hâtim, 1952, II, 161; İbn Hibbân, 1975, VIII, 91) İsmâil b. Ebân el-Verrak (v.216/831) hakkında Cûzcânî, "haktan meyletmişti ancak hadîste yalan söylemezdi" diyerek hadîsteki doğruluğunu "لم يكن يكذب في الحديث" lafzıyla ifade etmiştir (Cûzcânî, 1985, 84). İbn Adî ise onun bu görüşünden hareketle İsmâil b. Ebân'ın teşeyyü' hareketi içerisindeki Kûfelilerden olduğunu ancak rivayetinde sıdkına hükmedildiğini kaydeder (İbn Adî, 1984, I, 108). İbn Kuteybe'nin şîî ricâl içerisinde zikrettiği (İbn Kuteybe, t.y., 624), İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zur'a, İbn Hibbân ve İbn Hacer'in "sika" lafzıyla tevsik ettikleri (İbn Sa'd, 1985, VII, 295; İbn Hibbân,

1975, VII, 60; İbn Hacer, 1986, 301) Abdullah b. Dâvud (v. 213/828) hakkında Ebû Hâtim, “rey’e eğilimi vardı, sadûktu” demiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, V, 47). Zehebî de habîs bir râfîzî olarak nitelediği Hârûn b. Sa’d’ın “özünde sadûk” bir kişi olduğunu belirtir (Zehebî, 1995, VII, 61). Diğer taraftan bu kullanımlarda kişisel görüş manasındaki “rey” kelimesinin, “hevâ” ile benzer anlamda negatif çağrışımlarda bulunduğu da görülmektedir.

Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Halde Hâlid b. Dinâr’ı değerlendirirken “صدوق” lafzını, “خير و مسلم” (hayırlı ve müslüman), “مأمون و خیار” (güvenilir ve iyi birisi) lafızlarıyla birlikte kullanmıştır (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 160; İbn Hibbân, 1976, I, 149). İbn Mehdî’nin bu lafzı hangi râvî grubuna delâlet etmek üzere kullanıldığı tartışılmıştır. İbn Abdilber’e göre hadisleri ihticâca elverişli olmayan râvîye; Yemânî’ye göre ise hadîsi huccet olarak değerlendirilen râvîye delâlet etmektedir (Abdülkerîm, 2004, 55 - 56). Bu kullanımlardan hareketle İbn Mehdî’nin “sadûk” kavramını güvenilir manasına gelen “sika” karşısında değil, bid’at ehli de olsa hadisleri ihticâc etmeye uygun râvîler hakkında kullandığı söylenebilir. Nitekim İbn Mehdî, başka bir ortamda Ebû Halde’yi “صدوق” lafzı yerine “مؤدي” (hadîsleri güzelce rivayet ederdi) lafzıyla tavsif etmektedir. Bu lafız, hıfzında küçük sorun olan râvîlere dair kullanılan tabirler arasında yer almaktadır (Abdülkerîm, 2004, 53).

Süfyân b. Uyeyne, Velîd b. Kesîr’i (v. 151/768) İbâdiye fırkasına mensup olmakla birlikte “صدوق” lafzıyla ta’dil etmiştir (Ukaylî, 1984, IV, 320; İbn Ebî Hâtim, 1952, IX, 14). Velîd’in haricî olduğunu söyledikten sonra onu “sadûk” lafzıyla değerlendirmesi, muhatabın zihninde ondan hadîs alınamayacağı şeklinde oluşan düşüncüyü ortadan kaldırmaya ve bunun sebebinin belirtmeye yönelik olsa gerektir. Ebû Hâtim ise Sâlim b. Ebî Hafsa ile ilgili “Şîa’nın azatlılarından sadûktur, hadîsi yazılır ancak hadîsiyle ihticâc edilmez” (İbn Ebî Hâtim, 1952, IV, 180) şeklindeki değerlendirmesinde “صدوق” lafzıyla hadîste güvenilirliğini değil, kişilik olarak doğruluğunu kastetmektedir. Ancak İbn Hacer aynı râvînin şîi olmakla birlikte hadîste sadûk olduğunu ifade etmektedir (İbn Hacer, 1986, 226).

Bazen bid’at ehli râvînin hem “sika” hem de “sadûk” lafızlarıyla ta’dil edildiği de olmuştur. Cerh ve ta’dil âlimleri tarafından “sika” ve “sadûk” tabirleriyle değerlendirilen Şeybân b. Ferrûh’un (v.236/850) kaderî fikirlere sahip olduğundan bahsedilir ki (İbn Ebî Hâtim, 1952, IV, 357; Mizzi, 1983, XII, 601), bu durum onun hadîs rivayetine zarar vermemiştir. Nitekim Zekeriyâ es-Sâcî (v. 307/835) de Şeybân hakkında “O, kaderîdir ancak sadûktur” demekle söz konusu duruma işaret etmektedir (İbn Hacer, 1984, III, 196).

Münekkitlerin “sadûk” lafzını ehl-i bid’at hakkında çoğunlukla bid’at sahibi râvînin yalan söylemediğine, rivayetlerinin güvenilirliğine ve hakkında yapılan muhtelif ithâmın hadîs rivayetine hâlel getirmediğine delâlet etmek üzere kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak bazı âlimlerin “sadûk” lafzıyla râvînin hadîs rivayetindeki güvenilirliğini, bazılarının ise kişilik olarak doğru sözlülüğünü kastetmiş olması da mümkündür.

B. Diğer Ta’dil Lafızları

Bid’at ehli râvîlerin hadîsteki güvenilirliklerine delâlet etmek üzere “sika” ve “sadûk” lafızlarından sonra en çok kullanılan ve çoğunlukla ta’dilin farklı derecelerinde bulunan lafızları şöyle zikredebiliriz:

“حافظ”, “حجة” (huccettir, hâfızdır): Bid’at ehli râvîleri yönelik çok az kullanılan ta’dil lafızlarından olup İbn Hacer ve Sehavî’ye göre ta’dilin üçüncü mertebesidir ve hadisleriyle ihticâc edilebilir (Sehâvî, 1982, II, 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Zehebî, şîi eğilimlere sahip olan Fadl b. Dükeyn’i (v. 219/834) “hâfızdır, huccettir, ancak aşırılığa gitmeyen ve hakarete varmayan Şîi eğilimleri vardı” lafızlarıyla ta’dil etmektedir (Zehebî, 1995, V, 326). Hakkında bu ta’dil lafızlarının kullanıldığı bid’at ehli râvî çok sınırlı olup, genellikle rivayetlerini ezberleyen, zabtı sağlam, bid’atının adâletini ve rivayetini zedelediği güvenilir râvîlere delâlet ettiği anlaşılmaktadır.

“ليس به بأس”, “لا بأس به” (hadîsinde bir sakınca yoktur): İbn Ebî Hâtim’e göre ta’dilin ikinci; Zehebî ve İrakî’ye göre üçüncü; İbn Hacer’e göre dördüncü; Sehavî’ye göre beşinci mertebesi olup böyle râvînin hadîsleri itibar için yazılır (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 10; İrakî, h.1350, I, 6; Sehâvî, 1982, II, s. 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Buhârî’nin, ed-Duafâu’s-Sağîr adlı eserinde zikrettiği Âsım b. Amr için Ebû Hâtim, “sadûk”, Zehebî, “inşallah lâ be’s bih” demekte, İbn Hibbân, ona es- Sikât’ta yer vererek tevsik etmektedir (İbn Ebî Hâtim, 1952, VI, 348; Zehebî, 1995, IV, 12; İbn Hibbân, 1975, V, 236). Ahmed b. Hanbel, kaderî olan Abdullah b. Ebî Lebîd ile mürcî olan Osmân b. Gıyas ve şîi olan Sâlim b. Ebî Hafsa hakkında “لا بأس به” lafzıyla değerlendirmede bulunarak rivayetlerinde bir sakınca olmadığını belirtir (İbn Hanbel, 1989, I, 293, 403; İbn Ebî Hatim, 1952, IV, 180). Nitekim Osmân b. Gıyas hakkında bu lafzı “sika” ile birlikte zikretmesi de bunu gösterir (İbn Hanbel, 1988, II, 497). Vekî’ b. Cerrâh’ın şîilikle ithâm ettiği (İbn Ebî Hâtim, 1952, VI, 31) Abdulcebbar b. Abbâs ile ilgili olarak, Yahyâ b. Maîn “leyse bihi be’s”, Ahmed b. Hanbel “أرجو أنه لا بأس به” (onda herhangi bir be’s olmamasını umuyorum) diyerek hadîsteki durumu hakkında olumlu kanaatini dile

getirmiştir (İbn Maîn, 1979, III, 496; İbn Hanbel, 1988, II, 341). Muhammed b. İsa el-Kâsım, Ebû Dâvud'a göre "ليس به بأس" olup kaderî olmakla ithâm edilmiştir (Mizzî, 1983, XXVI, 256; Zehebî, 1992, II, 209).

Yahyâ b. Saîd, özellikle bid'at ehli râvînin adâlet sıfatını taşıdığını ifade etmek üzere "onda bir beis yoktur" manasındaki "لا به بأس" ya da "ليس به بأس" lafızlarını kullanır. Örneğin, Zâide b. Kudâme'nin İsmâil b. Semî'den "sufri"⁶ olması nedeniyle hadislerini almadığını belirten Yahyâ b. Saîd, "و أما الحديث فلا بأس به" (hadisine gelince onda bir beis yoktur) veya "لم يكن به بأس في الحديث" (hadisinde bir beis yoktur) diyerek bu konuda onun görüşüne katılmadığını ifade etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, II, 171; Mizzî, 1983, III, 108). Esasen o, bu değerlendirmesiyle ehl-i bid'at fırkasına mensup olmasının İsmâil b. Semî'nin hadis ehliyetini olumsuz etkilemediğini, dolayısıyla onun güvenilir olduğunu vurgulamak istemiştir. Yahyâ b. Saîd "لا به بأس" ve "ليس به بأس" lafızlarıyla râvîleri olduğu gibi hadisleri de değerlendirmektedir. Nitekim Muhammed b. Râşid'in şii ve kaderî olduğunu belirttikten sonra bu durumun onun hadislerine zarar vermediğini, dolayısıyla onun hadislerinin sahih olduğunu belirtmek üzere "و ليس بحديثه بأس" (hadisinde bir sorun yoktur) ifadesini kullanır (İbn Adî, 1984, VI, 201).

"متقن الحديث" (hadisleri sağlamdır): İbn Hacer ve Sehâvî'ye göre ta'dilin üçüncü mertebesi olup hadisleri ihticâca uygundur (Sehâvî, 1982, II, 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Seleme b. Küheyl (v. 122/739) ile ilgili olarak Yahyâ b. Maîn, "sika", Ahmed b. Hanbel "mutkinu'l-hadis", İclî "sikadır, hadiste sebtir, kendisinde çok az şilik eğilimi vardı", Ebû Zur'a "sika, me'mûn, zeki", Ebû Hâtim, "sikadır, mutkindir" demiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, IV, 170; Zehebî, 1992, V, 299; İclî, 1985, I, 421- 422; İbn Hıbbân, 1975, IV, 317). Bu lafzın, "sika" ile birlikte kullanılması râvînin güvenilirliğinin yanı sıra rivayetlerinin sağlamlığına ve zabtının yeterliliğine delâlet etmektedir.

"مستقيم الحديث" (hadisi doğrudur, sağlamdır): İbn Adî, Eclâh b. Abdillâh hakkında "umarım ki onda Kûfe'nin şii'leri arasında sayılması dışında herhangi bir beis yoktur. Benim nezdimde o, müstakîmu'l-hadistir, sadûktur" demiştir (İbn Adî, 1984, I, 429). Amr b. Sâbit, Ebû Dâvud'a göre habîs râfîzî olmakla birlikte müstakîmu'l-hadis'tir (Zehebî, 1992, V, 302). Ömer b. Ebî Zâide b. Meymûn, Ahmed b. Hanbel'e göre "sâlih, leysa bihi be's ve müstakîmu'l-hadis" olmakla birlikte kaderidir (İbn Hanbel, 1988, I, 362). İbn Kuteybe'nin şii ricâl içerisinde zikrettiği (İbn Kuteybe, t.y., 624), İbn Hıbbân'ın es- Sikât'ında yer vererek tevsik ettiği (İbn Hıbbân, 1975, V, 573), Ebû Sâdık el-Ezdi ile ilgili olarak Ebû Hâtim, onun "müstakîmu'l-hadis" olduğuna hükmetmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, VIII, 199). Yukarıdaki değerlendirmeler, bu lafzın bid'at ehli râvînin hadisteki doğruluğunu göstermek üzere kullanıldığına delâlet etmektedir.

"صالح الحديث" (hadisi salihdir) : İbn Ebî Hâtim, Zehebî ve İrakî'ye göre dördüncü; İbn Hacer ve Sehâvî'ye göre ise altıncı dereceden ta'dil lafzı olup hadisleri itibar için yazılır (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 10; İrakî, h.1350, I, 6; Sehâvî, 1982, II, 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Ebû Dâvud, kaderî olarak nitelediği Vedî b. Atâ b. Kinâne hakkında "صالح الحديث" (hadisleri sağlam) lafzıyla hadiste güvenilir olduğunu belirtmiştir (Zehebî, 1995, VII, 124; İbn Hacer, 1984, XI, 106). Ahmed b. Hanbel'e göre Abdülazîz b. Ebî Revvâd mürcî; Ali b. Bezîme ve Ca'fer b. Ziyâd şii olmakla birlikte sika ve sâlihu'l-hadistir. (İbn Hanbel, 1989, I, 273, 301). İbn Hacer, muhtârî olmakla ithâm edilen (Buhârî, 1943, III, 246) Ömer b. Dinâr ile ilgili olarak "sâlihu'l-hadis, Râfîzîlikle ithâm edilmiştir" demektedir (İbn Hacer, 1986, 202). Zehebî, "şilik eğilimi olan bir sikadır" dediği, Hârûn b. el-Muğîra ile ilgili olarak Yahyâ b. Maîn, "sadûk, sika", Ahmed b. Hanbel, "leysa bihi be's" Ebû Hâtim, "sâlihu'l-hadis" demektedir (Zehebî, 1992, III, 215; İbn Ebî Hâtim, 1952, IX, 95-96; İbn Hanbel, 1988, II, 371). Ayrıca Ahmed b. Sinân, İbn Mehdî'nin kendisinde hafif bir zayıflık bulunan ve sadûk olan râvî hakkında "sâlihu'l-hadis" lafzını kullandığını nakleder (el-Bağdâdî, 1988, 22).

Hakkında bu lafzın kullanıldığı râvîlerin genellikle "sika, sadûk" gibi lafızlarla da ta'dil edilmesi, onların hadislerinin itibâr amaçlı yazılabileceğini ve bid'atlarının adâletlerini zarar vermediğini göstermektedir.

"صحيح الحديث" (hadisi sahihtir) : İbrâhim b. Tahman, Ahmed b. Hanbel'e göre sika, kavî ve sahihu'l-hadis olmakla birlikte mürcî'dir (İbn Hanbel, 1989, II, 538; İbn Ebî Hatim, 1952, II, 107). Münekkitlerce mürcî olmakla tenkit edilen İbrâhim b. Tahmân'ı (İbn Hacer, 1984, I, 112), İbnü'l-Mübârek "صحيح الحديث", Ali b. Hasan b. Şakîk "صحيح العلم و الحديث"; İbrâhim b. İshâk ise "ثبت في الحديث" lafızlarıyla ta'dil ederek, hadis rivayetinde güvenilir olduğuna dikkat çekmişlerdir (Mizzî, 1983, II, 111). Genellikle "sâlihu'l-hadis" şeklinde ta'dil edilen İbrâhim b. Tahman hakkında "sebt" lafzının da kullanılması onun rivayetlerindeki sağlamlığını ortaya koymaktadır.

"حسن الحديث" (hadisi iyidir) : Zehebî ve İrakî'ye göre ta'dilin dördüncü mertebesidir (İrakî, h.1350, I, 6; Zehebî, 1995, 3-4). Muhammed b. Fudayl (v.195/810) ile ilgili olarak, İbn Sa'd, "sika, sadûk, çok hadisi olan şii eğilimli biri idi", Yahyâ b. Maîn, "sika" şeklinde hüküm verirken; Ahmed b. Hanbel, "şilik eğilimi vardı,

⁶ Hâricî fırkasının içerisinde yer alan bir gruptur (Şehristânî, 1975, I, 113).

hasenu'l-hadîs idi" demektir (İbn Sa'd, 1985, VI, 389; İbn Ebî Hâtim, 1952, VIII, 58; Zehebî, 1992, IX, 173). Zehebî'nin, "sikadır, Şiî'dir", İbn Hacer'in, "sadûk, ârif, şii eğilimlere sahip olmakla ithâm edilmiştir" lafızlarıyla değerlendirdiği (Zehebî, 1992, III, 89) Muhammed b. Fudayl ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel "şii ve hasenu'l-hadîs" olduğuna hükmeder (İbn Ebî Hatim, 1952, VIII, 57). Ahmed b. Hanbel'in "hasenu'l-hadîs" lafzıyla değerlendirdiği râvîler hakkında diğer münekkitlerin sika olduklarına hükmetmesi, güvenilirliklerine ve hadislerinin alınacağına delâlet etmektedir.

"مقبول" (kabul edilir) : İbn Hacer ve Sehavî'ye göre ta'dilin altıncı mertebesi olup hadîsleri itibâr için yazılır (Sehâvî, 1982, II, 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Yahyâ b. Maîn ve Nesâî'nin zayıf kabul ettiği, Iclî'nin "sika", Ebû Hâtim'in "hadîsi yazılabilir" hükmünü verdiği (İbn Maîn, 1979, IV, 129; Nesâî, h.1369, 115; Iclî, 1985, I, 383; İbn Ebî Hâtim, 1952, IV, 186) Sâlim b. Abdilvâhid hakkında İbn Hacer ise, onun altıncı tabakadan makbûl ve şii bir râvî olduğu kanaatindedir (İbn Hacer, 1986, 227). Bukeyr b. Abdillâh et-Tâî, râfîzîlikle ta'n edilmiş olmakla birlikte ta'dilin en düşük mertebelerinden ve cerh sınırına yakın olan "makbûl" lafzıyla ta'dil edilmiştir (İbn Hacer, 1986, 128). Dolayısıyla bu mertebede olan bid'at ehli râvîlerin hadislerinin itibâr için yazılabileceği anlaşılmaktadır.

"متماسك" (makbûl) : Bu lafız, cerh ve ta'dil imamlarına göre "makbûl" manasında olup hadîsinin itibâr ve ihtibâr amacıyla yazılacağına delâlet eder. Cûzcânî'nin "Ahvâlu'r-ricâl" adlı eserinde Hârîse b. Ebî'r-Ricâl el-Ensârî el-Medenî, Zema'a b. Sâlih el-Cenedî ve Zeyd b. el-Havâri el-Ammî el-Basrî hakkında olmak üzere üç defa kullandığı bu lafız (Cûzcânî, 1985, 137, 146, 197) "لا بأس بحديثه", "واهي الحديث", "ليس بالقوي في الحديث" gibi ifadelerle birlikte zikretmesi, râvînin zabt durumuna ve derecesine işaret etmek üzere bazen cerh bazen de ta'dil için kullandığını çağrıştırmaktadır (Neval Fethî, 2010, 58). Örneğin, Osmân b. Gıyas hakkında şöyle der: "Mürciîlikle ithâm edilmektedir, mütemâsektir ve hadîsinde bir beis yoktur." (Cûzcânî, 1985, 124). Ahmed b. Hanbel'in de bu lafız benzer anlamda kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasına Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih hakkında sorduğunda, "ilk zamanlarda mütemâsekti sonraları bozuldu" şeklinde cevap vermiştir (İbn Hacer, 1986, 414). "Mütemâsek" lafzının delâletinin, birlikte kullanıldığı diğer lafızlarla tespit edilebileceği; mücerred kullanıldığında râvî hakkında diğer münekkitlerin görüşlerinin de dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

"شيع" (şeyhtir, hocadır) : İbn Ebî Hâtim'e göre ta'dilin üçüncü; Zehebî ve Irâkî'ye göre dördüncü; İbn Hacer ve Sehavî'ye göre ise beşinci mertebesi olup hadîsleri ihticâc ve itibâr için yazılır (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 10; Irâkî, h.1350, I, 6; Sehâvî, 1982, II, 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9-11). Ahmed b. Hanbel'in "şii'lik eğilimi vardı", Ebû Dâvud ve İbn Hacer'in "râfîzî" olarak ithâm ettikleri (İbn Hanbel, 1988, I, 551; İbn Hacer, 1986, 179) Humrân b. A'yan hakkında Ebû Hâtim "şeyh" lafzıyla adâletine hükmederken; İbn Hıbbân ise "es-Sikât" adlı eserinde zikrederek tevsîk etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, III, 265; İbn Hıbbân, 1975, IV, 179). İbn Adî, Humrân b. A'yan'ın kıraat ilminde "sebt" olduğunu, münker bir rivayetine rastlamadığını belirterek, hadîslerinin garîb olmakla birlikte yazılabileceğine hükmetmektedir (İbn Adî, 1984, II, 437). Bu lafzın, cerhe yakın ta'dil lafızlarından olduğu, bazen zayıf râvîlere delâlet etmek üzere de kullanılabileceği söylenebilir.

Yukarıda zikredilen değerlendirmelerde münekkitlerin bir râvî hakkında farklı ta'dil lafızları kullandıkları da dikkati çekmektedir. Saîd b. Fîrûz (v. 83/702) ile ilgili olarak Hilâl b. Habbâb, "Kûfe'nin en faziletlielerindendi", Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zur'a "sika", Ebû Hâtim "sadûk", Iclî, "tâbi'dir, sikadır, kendisinde bazı Şii eğilimler vardı" demektir (Mizzî, 1983, XI, 33; İbn Ebî Hâtim, 1952, IV, 55; Iclî, 1985, II, 386). Ahmed b. Hanbel, Cûzcânî'nin "râfîzî", Buhârî'nin "şii" olarak kabul ettiği (Cûzcânî, 1985, 70) Abdulmelik b. A'yan ile ilgili Süfyân es-Sevrî, "şii, râfîzî, sâhibu rey", Yahyâ b. Maîn, "leyse bi şey", Ebû Hâtim, "mahalluhu sîdk, sâlihu'l-hadîs" demiştir (Ukaylî, 1984, III, 34; İbn Ebî Hâtim, 1952, V, 343). İbn Hıbbân, onu es-Sikât adlı eserinde zikredip "şii'lik eğilimi vardı" derken (İbn Hıbbân, 1975, VII, 94), Zehebî ve İbn Hacer, onun sadûk bir şii olduğu kanaatindedir (Zehebî, 1992, II, 207; İbn Hacer, 1986, 362). Diğer taraftan Abdulmelik b. A'yan, şii ricâl kitaplarında da yer almakta olup Berkî ve Tûsî onu Muhammed Bâkır'ın ashâbı içerisinde zikretmektedirler (Berkî, 2007, 92; Tûsî, h.1348, 127, 128). Görüldüğü üzere Sünnî ricâl kitapları Abdulmelik b. A'yan'ı güvenilir bir râvî olarak nitelemişlerdir. Onun şii'liği açık bir surette dile getirilmiş olmasına rağmen kendisinin güvenilir bir râvî olduğu da ifade edilmiştir. Ammâr b. Muâviye'yi (v. 133/750) Ahmed b. Hanbel, Iclî, Ebû Hâtim, İbn Hıbbân, Zehebî "sika" lafzıyla tevsîk ederken (İbn Hanbel, 1988, III, 132; Iclî, 1985, II, 160; İbn Ebî Hâtim, 1952, VI, 390; İbn Hıbbân, 1975, V, 268; Zehebî, 1992, II, 301), İbn Hacer, "Şii'lik eğilimleri olan sadûk bir râvî" (İbn Hacer, 1986, 408), Suyûtî ise "sikadır, hasenu'l-hadîsdir, Şii'lik eğilimi vardı" şeklinde değerlendirmektedir (Suyûtî, 1983, 111). Kaderîlikle ithâm edilen Abdullah b. Amr ise (v.224/838) cerh ve ta'dil âlimlerince "sadûk", "sika" "mutkin", "kaviyyu'l-hadîs" gibi farklı ta'dil lafızlarıyla değerlendirilmektedir (Iclî, 1985, II, 428; İbn Ebî Hâtim, 1952, V, 119; İbn Hacer, 1984, III, 585 - 586).

Bid'at ehli hakkında kullanılan bazı lafızlar ise, hakikatte doğrudan teknik değerlendirme lafızları olmasa da râvînin güvenilir olması nedeniyle onlar hakkında bir tavır göstermektedir. Örneğin Süfyân es-Sevrî, şîî eğilimleri olması nedeniyle tenkit edilen Câbir el-Cu'fî'nin hadîs rivayetinde güvenilir olduğunu belirtmek için "أورع في الحديث" (hadîste hassastır) lafzını kullanarak onu ta'dil etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 74; İbn Adî, 1984, II, 117). Yine şîî olmakla ithâm edilen Mansûr b. Mu'temir'i "أورع في الحديث" ve "ما خلفت بعدى" (Kûfe'de arkamda hadîs konusunda filandan daha güvenilir birisini bırakmadım) lafızlarıyla ta'dil etmiştir (İbn Şâhin, 1999, 43). Şîî eğilimli olmakla tenkit edilen Seleme b. Küheyl hakkında ise "ركن من الأركان" (temel taşlardan birisi) lafzını kullanarak hadîs ilmindeki yerine işaret eder (İbn Ebî Hâtim, 1952, I, 72, 80; Zehebî, 1992, V, 299). Abdurrahman b. Mehdî ise şîî olmakla ithâm edilen Seleme b. Küheyl, Amr b. Mürre, Mansûr b. Mu'temir ve Ebû Hasîn Osmân b. Âsım hakkında, "أربعة في الكوفة لا يختلف في حديثهم فمن" (Kûfe'de dört kişi vardır ki onların rivayetlerinden farklı bir rivayette bulunulmaz. Kim onlardan farklı rivayette bulunmaya kalkışırsa o hatalıdır) şeklindeki değerlendirmesiyle onları hadîs rivayetinde ta'dil eder (İbn Ebî Hâtim, 1952, IV, 170; Zehebî, 1992 V, 199). Mâlik'e Dâvud b. Husayn (v.135/752) ve Sevr b. Yezîd (v.135/752) başta olmak üzere bazı kaderîlerden neden hadîs rivayet ettiği sorulunca "لأن يخر من السماء الى الأرض أسهل عليه من أن يكتب" (Çünkü onlara semâdan yere düşmek yalan söylemekten daha kolay gelir) şeklinde cevap vermiştir (İbn Hacer, 1984, II, 29). Bu sözleriyle Mâlik, Dâvud b. Husayn ve Sevr b. Yezîd'in hadîs rivayetinde güvenilir olduklarına hükmetmiştir.

Hadîs münekkitleri bid'at sahibi râvîlerin hadîs rivayetinde ehliyetlerini tespitinde genellikle onların bid'atlarına davet edip etmediklerini yani dâî olup olmadıklarını esas almaktadırlar. Bu nedenle bid'atçı râvîleri tek kategoride değerlendirmeyip iki gruba ayırmakta, bunlardan "ثقة" (güvenilir), "صدوق" (doğru sözlü) ve dâî olmayanların ehliyet için gerekli diğer şartları taşımaları durumunda rivayetlerini kabul etmektedirler (Yücel, 1998, s. 159-160). Nitekim Yahyâ b. Maîn'e "Bid'at sahibi oldukları halde Katâde, İbn Ebû Arûbe ve Sellâm b. Misk'in (v.167/783) güvenilir olduklarını niçin söyledin?" diye sorulduğunda; "Onlar rivayetlerinde doğru sözlüdürler, bid'atlerine de davet etmemektedirler" şeklinde cevap vermiştir (Zehebî, 1995, III, 277). Ayrıca Saîd b. Müseyyeb "ondan daha hâfız bir Iraklı bana gelmedi"; İbn Sirîn ise "Katâde, râvîlerin en iyi hâfızlarından biriydi" diyerek onun hadîsteki güvenilirliğinin yanı sıra zabtının sağlığına da işaret etmişlerdir. (İbn Sa'd, 1985, VII, Mizzî, 1983, XXIII, 506; Zehebî, 1992, IX, 326).

Bid'at sahibi râvîlerin yalancı ve bid'atna davet eden propagandist olmadığını ifade etmek üzere münekkitler tarafından genellikle "صدوق" lafzının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, İbn Hıraş, Sâlih el-Cezerî, İclî, Ebû Dâvud, Ebû Hâtim er-Râzî, Dârakutnî ve Zehebî "sadûk" lafzını bu şartlarla bid'at sahibi râvîlerin rivayetlerinin güvenilirliğini ifade etmek üzere kullanmışlardır (Zehebî, 1995, I, 157, 182, 407, 640; II, 112, 260, 345, 379; III, 133, 193, 534, 543, IV, 50, 284). Münekkit âlimler, bu vasıflardaki bid'at sahibi râvîler hakkında "sadûk" lafzını kullanmak suretiyle, onların bid'atle ithâm edilmekle birlikte yalancı olmadıklarına dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte bazı münekkitler, "sadûk" olmakla birlikte bid'atından dolayı râvîden hadîs almadıkları da olmuştur. Örneğin Şu'be, Muhammed b. Râşid'le karşılaştığını ancak sadûk olmasına rağmen ondan hadîs yazmadığını, çünkü onun şîî veya kaderî olduğunu ifade etmiştir (İbn Hanbel, 1988, II, 504; Ukaylî, 1984, IV, 66). Bu örnek, münekkitlerin râvî değerlendirmelerindeki içtihat farklılıklarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Nitekim Yahyâ b. Saîd'e göre mezhebî görüşünün Muhammed b. Râşid'in hadîslerine bir zarar vermediğini daha önce zikretmiştik (İbn Adî, 1984, VI, 201).

III. Bid'at Ehli'nin Zabtnın Yeterliliğine Yönelik Tenkit Lafızları

Zabt sıfatı, râvînin adâlet sıfatından sonra hadîsin sıhhatini tespitinde önemli kıstaslardan biri kabul edilmiş; hatta ilk dönemden itibaren adâlet sıfatı ile birlikte rivayetin kabulünde aranan bir şart olmuştur. H.II. asırda tarihî, siyasî ve sosyo-kültürel şartlar ve gelişmeler gereği ağırlıkta râvînin adâletine yönelik değerlendirmelerin olması, zabtnın dikkate alınmadığı anlamına gelmemelidir. Zira râvînin hadîs rivayeti ile tanınmış muhaddislere çokça muhalefet etmesi, rivayetinde birçok hata, vehm ve gafletin olması, telkîn⁷ kabul etmesi gibi zabt açısından râvînin kusurunu ortaya koyan ve terkedilmesini gerektiren kriterler de belirlenmiştir (Yücel, 1996, 104 -105). Teorikte belirlenen bu kriterler belli bir düzeyde uygulanmış olsa da, zabt açısından râvînin durumunu değerlendiren tenkit lafızlarının kullanımının yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Burada bid'at ehli râvîlerin zabtnın yeterliliğine ve kuvvetine yönelik değerlendirmeleri örneklerle zikredeceğiz.

⁷ Lügatta birisine bir şey anlatıp zihnine sokmak, kabul ettirmek anlamında olan telkîn, ıstılahta ise hadîslerini hıfz etmeyen ve ne rivayet ettiğini bilmeyen kimseye "bu senin falandan rivayet ettiğin hadîstir" denildiğinde, o kimsenin "حدثني فلان" diyerek hadîsi rivayet etmesidir. Genellikle ileri yaşlı ve hafızası zayıflamış kişilerde görülen telkîn, râvînin gaflet yüzünden güvenilirliğini kaybetmesine yol açan zabt kusurlarından biridir (Aşıkutlu, 2011, XL, 406 - 407; Koçyiğit, 1980, 439 - 440; Uğur, 1992, 402).

Bid'at ehli râvînin hadîste zabtının sağlamlığını ve hafızasının kuvvetini gösteren bazı ta'dil lafızları kullanılmıştır. İbnü'l-Mübârek ve İbn Maîn'in kaderîlikle ithâm edildiğini bildirdiği (İbn Hacer, 1984, VI, 392) Abdülvâris b. Saîd (v.180/796) hakkında Şu'be'nin sergilediği tavır, onun zabt itibarıyla mübtedinin rivayetine bakışını da yansıtmaktadır. İbnü'l-Mübârek'in nakline göre muhtemelen kaderî olması nedeniyle Abdülvâris hakkında çekinceleri olan Yahyâ b. Saîd ve Muâz b. Muâz, (v. 196/811) hocaları Şu'be'ye ondan hadîs nakledilip edilmeyeceği konusunda görüş almak üzere gittiklerinde, Şu'be sitemkâr bir şekilde şöyle cevap vermiştir: "Bu gençten (Abdülvâris) hadîs nakletmekten sizi alıkoyan nedir? Ebu't-Teyyâh Yezîd'in (v. 128/745) hadîslerini ondan daha iyi ezberleyen birisini bilmiyorum." (İbn Ebî Hâtim, 1952, VI, 75) Şu'be bu sözleriyle râvînin zabtının sağlamlığına dikkat çekerek, bu durumu rivayetlerinin kabul gerekçesi olarak açıklamıştır. İbn Mehdî de Katâde b. Diâme'yi "فلان أحفظ من خمسين مثل فلان" (filan, filanca gibi elli kişiden daha hafızdır) lafızlarıyla değerlendirerek zabtının sağlamlığına işaret eder (İbn Hacer, 1984, VIII, 317). Ebû Dâvud, aşırı şii olan Mâlik b. İsmâil b. Dirhem'in hadîs tahammülündeki ve zabtındaki yeterliliği "جيد لأخذ" lafzıyla açıklar (Zehebî, 1956, I, 403).

Râvînin zabtının sağlamlığına ve hadîs rivayetindeki ehliyetine delâlet eden lafızlardan biri de İbn Hacer'e göre üçüncü; Sehâvî'ye göre dördüncü dereceden ta'dil sîgası olan " ثبت " (sağlamdır) lafzıdır (Sehâvî, 1982, II, 277-288; İbn Hacer, 1984, I, 9 - 11). Kaderî olmakla ithâm edilen Atâ b. Yesâr'ı (v.131/748) Zehebî sebt ve hucet lafızlarıyla ta'dil etmektedir (Zehebî, 1992, IV, 448). Kays b. Müslim, Ahmed b. Hanbel'e göre mürcî, sika ve sebtir (İbn Hanbel, 1988, II, 144). Ebû Dâvud'un nakline göre râfizî ve şii olan Ebân b. Tağlib hakkında Ahmed b. Hanbel " ثبت الحديث " lafzını kullanarak hadîslerinin sağlamlığına hükmeder (Ebû Dâvud, 1994, 307). Ali b. Hâşim el-Berîd, Ebû Dâvud'a göre şii olmakla birlikte sebtir (Zehebî, 1995, V, 194). Cûzcânî ise kaderî olmakla ithâm edilen Hişâm b. Abdillâh ed-Destüvâî (v. 153/770) ve Abdülvâris b. Saîd (v. 180/796) hakkında " كان من اثبات الناس " (râvîlerin en sağlamlarını) lafzıyla mübalağalı şekilde zabtının sağlamlığına dikkat çekmektedir (Cûzcânî, 1982, 183 - 184).

Yahyâ el-Kattân, kaderî olduğu belirtilen Seyf b. Süleyman'ı (v. 155/771) " كان عندنا ثبتا ممن يصدق و يحفظ " (kanaatimizce o, doğru söyleyen ve hadîsi iyi ezberleyen zabtı sağlam kişilerdendir) ifadeleriyle değerlendirmiştir. Bu ifadeye göre Yahyâ el-Kattân bid'atçı olduğu belirtilen bir râvîde doğru sözlülüğü ve zabtının sağlamlığını şart koşmaktadır. Nitekim o, mürcî olan Ömer b. Zerr ile Abdülazîz b. Ebî Revvâd'ın ve kaderî olan Abbâd b. Mansûr'un güvenilir olduklarını ve hatalı olan itikadî görüşleri sebebiyle rivayetlerinin terk edilemeyeceğini, " ليس ينبغي أن يترك حديثه لرأي أخطأ فيه " şeklinde ifade etmektedir (Mizzî, 1983, XXI, 336; et-Tucûbî, 1986, III, 937).

IV. Bid'at Ehli'ne Yönelik Şartlı Ta'diller

Bid'at ehli olmakla itham edilen bazı râvîlerin mutlak olarak değil de bazı özellik, vasıf ve şartlarla kayıtlanmış şekilde ta'dil edildiği de tespit edilmiştir. Râvîler hakkında cerh ve ta'dil açısından " falan şeyhten aldığı hadîsler münkerdir ", " şu hadîsleri münkerdir ", " şu rivayeti sebebiyle terkedilmiştir " gibi sınırlayıcı ifadeler " şartlı (nisbî) cerh " olarak değerlendirilebilir (Aşikkutlu, 1997, 162-168). " Şartlı cerh-ta'dil " ifadesiyle, bir râvî hakkındaki cerh-ta'dilin zaman, mekân, hoca-talebe, rivayet lafızları, rivayetin konusu ve kaynağı gibi bir takım unsurlarla şartlı/nisbî hale getirilerek sınırlandırılması durumu kastedilmektedir (Aşikkutlu, 2001, 50). Bid'at ehli râvîden ya da rivayetine dair bir vasıftan kaynaklanan şartlı ta'dil örneklerini tespit edebildiğimiz kadarıyla şöyle zikredebiliriz:

Bazı bid'at ehli zayıf râvîler, hadîs aldığı ya da kendisinden nakilde bulunan güvenilir râvîlere bağlı olarak şartlı ta'dil edilmiştir. Aşırı şii eğilimli olan Hâris b. Hasîra hakkında Ebû Hâtim, " eğer Süfyân ondan rivayette bulunmuş olmasaydı, kesinlikle onu terk ederdim " (İbn Ebî Hâtim, 1952, III, 73) ifadeleriyle Süfyân'ın ondan hadîs tahammül etmesini terkedilmemesinin sebebi olarak zikretmiştir. İbn Adî ise Ebân b. Tağlib ile ilgili olarak " sika birisi kendisinden rivayet ettiği zaman hadîslerinin tamamı güvenilirdir. Her ne kadar Şîa mezhebine mensup olsa da rivayetlerinde güvenilir kimselerdendir... O rivayetinde sâlih bir kimsedir. Lâ be's bih'tir " demektedir (İbn Adî, 1984, I, 390). Böylelikle bir anlamda İbn Adî'nin, onun hadîslerinin güvenilir olmasını, sika kimselerin ondan rivayette bulunması şartına bağladığı söylenebilir.

Ayrıca rivayetleri nedeniyle cerh edilen bazı râvîlerin kabulü, sika kimselerden rivayette bulunmalarına şartıyla kayıtlanmıştır. Rec'ati kabul edenlerden olduğu belirtilen (İbn Hibbân, 1976, I, 289) Dâvud b. Yezîd (v.151/768) Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İclî ve Ebû Hâtim tarafından " daifu'l-hadîs ", " hadîsi hiçbir şey değildir ", " kuvvetli bir râvî değildir " lafızlarıyla cerh edilmiştir (Yahyâ b. Maîn, 1979, IV, 28; Ukaylî, 1984, II, 42; İbn Hanbel, 1988, I, 534; İbn Ebî Hâtim, 1952, III, 428). İbn Adî ise cerhedilmekle birlikte, onun sika râvîlerden rivayet ettiğinde hadîsinin yazılabileceğine ve kabul edilebileceğine hükmetmiştir (İbn Adî, 1984, III, 80). Hatta bazen râvînin rivayetlerinin kabulü belli bir isimden tahammül etmesi gibi unsurla da kayıtlanmıştır. Örneğin, Yahyâ b. Maîn ve İbn Hacer tarafından hakkında şülik ithâmı

bulunan (İbn Hacer, 1984, II, 146) Rabî b. Enes için İbn Hıbbân, Ebû Ca'fer'den rivayet ettiği zaman insanların ona güvendiğini ifade etmiştir (İbn Hıbbân, 1975, IV, 228).

Muhtelit olan güvenilir râvînin rivayetlerinin kabulü, ihtilâta uğramadan ve telkine açık hale gelmeden önceki dönemle kayıtlanmıştır. İbn Kuteybe'nin şîî ricâl içerisinde zikrettiği (İbn Kuteybe, t.y., 624), Hişâm b. Ammâr (v.245/859) Yahyâ b. Maîn, İclî, Dârekutnî, Zehebî ve İbn Hacer tarafından "sika", "sadûk" olarak tevsik edilmiştir (İclî, 1985, II, 332; İbn Ebî Hâtim, 1952, IX, 66). Ancak Ebû Hâtim, onunla ilgili olarak "yaşı ilerleyince hafızası bozuldu telkine açık hale geldi, eski rivayetleri daha sahihtir" şeklinde bir değerlendirme yaparak ihtilâta uğramadan önceki rivayetlerinin daha sahih olduğuna ve alınabileceğine hükmeder (İbn Ebî Hâtim, 1952, IX, 66 - 67).

V. Bid'at Ehli'nin Ta'dilinin Rivayetlerine Etkisi

Bid'at ehlini homojen bir yapı olarak görmeyip bid'atlarıyla ilişkilerine göre sınıflandıran muhaddisler, bid'atçının rivayetini kabul etmede teoride birtakım ilkeleri ve şartları ortaya koymuşlardır. Hadîsleriyle ihticâc edilen bid'at ehli râvîler, sika, sadûk ve zabtlarının kuvvetli olduklarına hükmedilerek ta'dil edilmişler; hadîsleri kabul edilmeyen mübtedi râvîler ise bid'atlarının yanı sıra adâlet ve zabt yönünden çeşitli kusurları nedeniyle cerhedilmiştir. İtikadî ve mezhebî görüş farklılıkları her ne kadar cerh ve ta'dili etkilemişse de mutedil ve munsıf münekkitler, teorik ihtilafları çok dikkate almamışlardır. Râvî, adâlet ve zabt şartlarına haiz yani eda ve tahammülde tessebüt ehlinde ise bid'atla tenkit edilmesi ondan rivayete engel olmamıştır. Bir başka deyişle münekkitler, ehl-i sünnet- ehl-i bid'at ayırmaksızın hak edeni cerhetmekten ya da ta'dil etmekten kaçınmamışlardır. Nitekim A'zamî, hadîsleriyle ihticâc edilen bid'at ehli râvîlerden misâller verdikten sonra şöyle genel bir değerlendirme yapmıştır:

"Münekkit muhaddisler, şîilik, hâricilik, rafzîlik, nasb, ircâ ve kader gibi itikadî bid'atlarla müttehem olanların rivayetlerini kabul etmişlerdir. Bundan da açıkça anlaşılacaktır ki, rivayeti hususunda râvîye zarar veren fîsk, ma'siyet fîskıdır; itikadî fîsk değildir. Şüphesiz muhaddislerin bu tür bid'atlarla ithâm olunanları tenkit ettikleri verdiğimiz örneklerde görülmektedir. Fakat rivayetlerini redd olarak ileri sürdükleri husus, sadece bid'atları ya da te'vil yoluyla fîskları değil, buna ilaveten zabtlarındaki zayıflık ve cerhi gerektiren diğer durumlardır. Hatta dâî bid'atçının rivayetlerini - her ne kadar bu konuda ihtilaf olsa da- bid'atını teyit etmediği takdirde kabul etmişlerdir" (A'zamî, 1990, 34 - 40).

Dolayısıyla münekkitler, her zaman ve zeminde teorikteki şartlara mutlak manada bağlı kalmayıp genellikle mezhebinde aşırı olmayan, sahip olduğu görüşten dolayı yalana başvurmayan, dinî ve ilmî bakımdan güvenilir olanların rivayetlerini kabul etmişler; kısacası râvînin mezhebinde değil, güvenilirliğini esas almışlardır (Aşıkutlu, 1997, 124). Nitekim hadîs musannefâtı incelendiğinde bu yaklaşımın uygulamaya da yansıdığı; bid'at ehlinin rivayetlerine dair ilmî çevrelerdeki hâkim düşüncenin her zaman pratikte karşılık bulamadığı söylenebilir. Meselâ Suyûtî'nin (v. 911/1505) belirttiğine göre Buhârî ve Müslim'in eserlerinde bid'atla ithâm edilen seksen iki râvî bulunmaktadır (Suyûtî, 1979, I, 278 - 280). Bunların büyük bir kısmı dâî olmayan ve savundukları görüşün öncülüğünü yapmayan kimselerdir. Ancak bazen Şeyhayn, dâî ve mezhebinin öncüsü olsa da güvenilirlikleri sâbit olanların rivayetlerini kabul yolunu tercih etmişlerdir. Buhârî'nin, Hâricilerin dâîlerinden olan İmrân b. Hittân'ın (v. 84/703) rivayetini kabul etmesi (İrâkî, h.1350, 128; Suyûtî, 1979, I, 277) ve yine Buhârî ve Müslim'in Mürchie'nin önde gelenlerinden Abdülhamid b. Abdurrahman el-Himmânî (v. 202/817) ile Ebu'l-Hasen el-A'rec'in (v. 117/735) rivayetlerini makbul saymaları buna örnektir (Suyûtî, 1979, I, 277). Yine bu konuda yapılan araştırmaya göre Buhârî, mübtedi olmakla ithâm edilenlerden rivayette bulunduğu hadîslerin %55'ini kaderî; %33'ünü şîî olmakla ithâm edilmiş râvîlerden nakletmiştir (Doğanay, 2015, 27 - 54). En az mu'tezilî, vâkıfî ve haşebî olmakla ithâm edilen râvîlerden hadîs rivayetinde bulunmuştur. Netice olarak Buhârî'nin Sahih'inde yer alan râvîlerin yaklaşık %11'i bid'at olduğu söylenen mezheplere mensup olmakla ithâm edilmiştir. Diğer taraftan Buhârî'nin tahrîc ettiği hadîslerin yaklaşık %32'sinde bid'at ehli olmakla ithâm edilmiş bir râvî yer almaktadır. Müslim'de ise bid'at ehli olduğu söylenen râvîlerin takriben %41'inin kaderî, %25'inin şîî, %19'unun mürcî olduğu tespit edilmiştir (Özdemir, 2007, 98-100).

Buhârî genel olarak bid'at ehlinde rivayet konusunda çekimser olmakla birlikte, bu râvîlerden el-Câmî'ü's-sahih'te ta'lîk ve mütâbaat olarak ya da el-Edebü'l-müfred gibi diğer eserlerinde tahrîc etmiştir. Bazen asıl olarak rivayet etmişse bile onun mütâbaatı vardır. Buhârî'nin söz konusu râvîlerden eserlerinde bu şekilde rivayet etmesinde başta râvî hakkında zikredilen bid'at ehlinde olmakla ilgili itham yanında, râvînin bid'atının mahiyeti, dâî olup olmaması ve zabt açısından tenkit edilmesi gibi diğer birçok hususun dikkate alındığı söylenebilir. Dolayısıyla ona göre Ehl-i bid'at olarak değerlendirilen bir fırkaya mensubiyet râvînin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına yeterli bir cerh sebebi sayılmamıştır (Turhan, Taş, 2016, 107-108).

Diğer taraftan bid'at ehli râvîler hakkında kullanılan cerh ve ta'dil lafızlarının dağılımına yönelik Kütübü Tis'a özelinde yapılan bir araştırmanın sonuçları ulaştığımız yargıyı teyit eder niteliktedir. Sahihayn özelinde örnek verecek olursak, Buhârî'de bid'at ehli olmakla itham edilen râvîler hakkında kullanılan ta'dil lafızları oranı %70 iken, cerh lafızları oranı %30 civarındadır. Müslim'de de Buhârî'ye benzer bir sonuç ortaya çıkmakta olup, ta'dil lafızları oranı %67 iken, cerh lafızları oranı %33'tür. Kütübü Tis'a eserlerinde ta'dil lafızlarının cerh lafızlarından daha fazla olduğu görülmektedir (Özdemir, 2007, 52-87).

Bu sonuçlara göre Kütübü Tis'a'da yer alıp bid'at ehli olmakla ithâm edilen râvîler hakkında ta'dil lafızlarının cerh lafızlarına oranla daha çok kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu realite bid'at ehlinin sadece bid'atları nedeniyle cerh edilmediğini, adâlet ve rivayete ehliyet açısından değerlendirilip ta'dil edilebildiklerini göstermektedir. Bunun içindir ki, muhaddisler, râvîdeki adâlet ve zabt vasfını göz önünde bulundurarak, mezkûr şartları zikretmeksizin ehl-i bid'atın rivayetlerinin kabul edilebileceği görüşündedirler. Nitekim ehl-i bid'at râvîlerle ilgili tevsik ve ta'dil lafızları, bid'at fırkalara mensup olmanın mutlak anlamda adâlet ve zabt sıfatını ortadan kaldırmadığını düşündürmektedir. Hadîs münekkitlerinin böyle bir tavır ortaya koymasında, hadîs kaynaklarında mübtedi olmakla ithâm edilen râvîlerden birçok hadîsin nakledilmiş olması da etkili olmuştur.

Sonuç

İslam toplumunda "bid'at"ın, ortaya çıktığı andan itibaren inanç, ibâdet ve amel düzleminde kavram üzerindeki belirsizlik, beraberinde "ehl-i bid'at" ithâmında izâfîliğe neden olmuştur. Rical kaynaklarındaki bid'at ehli'nin çoğunun, farklı renk ve tonlarda vücut bulmuş fırkaların yer aldığı arenada dönemin karışık ortamının tesiriyle bu şekilde ithâm edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Münekkitlerin bir râvîyi bid'at fırkaya mensup olmakla ithâm ederken kullandıkları lafızların tam anlamıyla netlik arz etmediği ya da farklılık gösterdiği, bu nedenle her bir lafzın müstakil olarak incelenmesi gerektiği anlaşılmıştır.

İslâm toplumdaki siyasî, fikrî ve itikâdî ihtilaflar neticesinde ikincil kimliklerin öncelendiği süreçte Hâriciyye, Mürcie, Kaderiyye, Şia ve Mu'tezile gibi bid'at fırkalar, ehl-i sünnet'in karşısında ötekileştirilmiş; konjonktür gereği onlara muhâlif bir tavır ve tutum geliştirilmiş ve mezhebi görüşleri nedeniyle rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşmıştır. H. II. asırdan yaşanan tarihî, siyasî ve sosyo-kültürel şartlara ve gelişmelere bağlı olarak cerh- ta'dil ilminin gelişimiyle birlikte, özellikle senedde ittisâlin zorunlu olmadığı dönemlerde ağırlıkta râvînin adâletine yönelik tenkit lafızlarının yaygınlaştığı görülmüştür.

Usûlde "bid'at" adâlet sıfatını ta'n eden kusurlardan sayılıp bid'atçı râvîler cerhedilmiş olmakla birlikte, bid'at ehlinin ta'diline yönelik yani adâlet ve zabt sıfatına hâiz olduğunu göstermek üzere "sika", "sadûk", "lâ be'se bih", "sâlih ve sâlihu'l-hadîs" gibi lafızların "sebt", "mutkın" ve "hüccet"e oranla daha fazla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla salt bid'atla ithâm edilmesinin râvînin hadîs rivayetine zarar vermediğini, adâlet ve zabt sıfatlarını mutlak surette zedelediği, güvenilirliğine ve rivayette ehliyetine delâlet eden lafızlarla ta'dil edildiği anlaşılmaktadır.

Bazı bid'at sahibi râvîlerin adâlet ve zabtına dair ta'dil ifadelerinin kullanılması, nazariyatta bid'at ehlinin rivayetleri konusunda formüle edilen ilkelerin, tatbiki sahada her zaman karşılık bulamadığını, yer yer münekkidin inisiyatifini doğrultusunda kâdelere aykırı değerlendirmelerin yapıldığını da ortaya koymuştur. Diğer taraftan münekkitlerin tenkitlerinde râvînin cerhini ve ta'dilini gerektiren yönlerini birlikte zikretmesi, olabildiğince objektif davranılmaya çalışıldığını gösterir.

Bu alandaki problemlere, izafîliklere ve zorluklara rağmen, hadîs ilminde bid'at ehlinin cerh ve ta'dili, râvînin ve rivayetlerinin bid'atıyla ilişkisine, mezhebindeki konumuna, dâî olup olmadığına göre değerlendirilmiş ve bu doğrultuda tenkit lafızları kullanılmıştır. Dolayısıyla bid'atla ithâm edilen râvînin, tenkidi ve rivayetlerinin değeri meselesinin, sathî bazı ilke ve kurallarla çözülmekten öte siyâsî, mezhebi ve sosyo-kültürel olmak üzere çok boyutlu ve karmaşık bir yapı arz ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- A'zâmi, Muhammed Mustafa (1990). *Menhecî'n-Nakd inde'l-Muhaddîsin: Neş'etuhu ve Tarîhuhu*. Riyad: Mektebetü'l-Kevser.
- Abdülkerim, Ahmed Ma'bed (2004). *Elfâz ve İbârâtü'l-Cerh ve't-Ta'dil beyne'l-l-İfrâd ve't-Tekrîr ve't-Terkîb*. Riyad: Dâru Alemî'l-Kütüb.
- Ağırman, Cemal (1996). Yahyâ b. Main'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 75 - 94.
- Ahmed b. Hanbel (1989). *Kitâbu Bahri'd-Dem*. Thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs Ebû Şâme. Riyad: Dâru'r-Râye.
- (1988). *Kitâbu'l-İlâl ve Ma'rîfetü'r-Ricâl*. Thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî.
- Aşıkutlu, Emin (1997). *Hadîste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları.
- Aşıkutlu, Emin (2001). Bir İsnad Tenkit Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları, *MÜİFD*, S. 20, s. 49 - 80.
- Aşıkutlu, Emin (2011). *Telkîn. Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (c. 40, ss. 406-407). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Nevzat (2016). *Tenkîd Lafızları Bağlamında Bid'at Ehli'nin Cerh ve Ta'dili*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- Bâci, Ebû'l-Velîd (1986). *et-Ta'dil ve't-Tecrîh li-men Harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi'is-Sahîh*. Thk. Ebû Lübâbe Hüseyin. Riyad.
- Bagdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (1988). *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*. Thk. Ahmed Ömer Haşim. Beyrut: Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye.
- Berkî, Ahmed b. Muhammed (2007). *et-Tabakât*. Nşr. Sâmîr Kâzım el-Hafâci. Kum.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (1943). *Târîhu'l-Kebîr*. Haydarabad: Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Cüzcânî, İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî (1985). *Alhâlu'r-Ricâl*. Nşr. Subhî el-Bedrî Samerrâi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Demirci, Ahmet (1988). Bid'atçılık. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 71 - 86.

- Doğanay, Süleyman (2015). Bid'atçlıkla Tenkit Edilen Buhârî Râvîleri. *Bilimnâme*, C. 28, s. 27 - 54.
- Dumeyni, Misfir b. Gurmullah (1996). *Mekâyisü Nakdi Müttâni's-Sünne*. İstanbul: Dersaadet.
- Ebü Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (1994). *Suâlâtü Ebî Dâvud es-Sicistânî li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi Cerhi'r-Ruvât ve Ta'dilühim*. Nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine.
- Ebü Guddê, Abdü'l-Fettâh (1975). Halk'ı Kur'an Meselesi: Râvîler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri. Çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 20, s. 307-321.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebi Bişr İshâk b. Sâlim (1987). *Usûlü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*. Nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend. Kahire.
- Fesevî, Ebu Yûsuf Yakûb b. Süfyân (1990). *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*. Thk. Ekrem Ziyâd el-Umerî. Medine: Mektebetü'd-Dâr.
- Gölcük, Şerafettin (1993). *Cehmiyye. Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (c. 7, ss. 234-236). İstanbul: TDV Yay.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri (1984). *Suâlâtü Hâkim en-Nisâbüri li'd-Dârekutnî fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*. Nşr. Muvaffık b. Abdillâh Abdulkâdi. Riyad.
- İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih (1985). *Ma'rifetü's-Sikâ*. Thk. Abdülâlim Abdülâzîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr.
- İrâkî, Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn (h.1350). *et-Takvîd ve'l-İzâh Limâ Utlika ve Uğlika min Mukaddîmeti İbnî's-Salah*. Thk. Muhammed Rağîb et-Tabbâh el-Halebî. Haleb: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye.
- İbn Adî, Ebu Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (1984). *el-Kâmil fi Duâfâi'r-Ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (1951). *Târîhu Medinet-i Dimaşk*. Nşr. Muhibuddîn Ebü Saîd Amrevî. Dimaşk.
- İbn Dâvud, Hasan b. Ali el-Hillî (1972). *er-Ricâl*. Nşr. Muhammed Sâdik Bahrû'l-Ulûm. Necef.
- İbn Ebî Hâtim, Ebü Muhammed Abdurrahman er-Râzî (1952). *el-Cerh ve't-Ta'dil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (1984). *Tehzîbu't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- (1986). *Hedyu's-Sârî Mukaddîmetü Şerhi Sahîhî'l-Buhârî*. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs.
- (1986). *Takrîbu't-Tehzîb*. Thk. Muhammed Avvâme. Haleb: Dâru'r-Reşîd.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbâs (1978). *Vefâyatü'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. Beyrut.
- İbn Hayyân, Ebü Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Cafer el-Ensârî (1992). *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi Esbehan ve'l-Vâridîne Aleyhâ*. Thk. Abdülgaffar Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (1975). *Kitâbu's-Sikâ*. Thk. Seyyid Şerîfüddin Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- (1976). *Kitâbü'l-Mecrâhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd Duafâ ve'l-Metrâkîn*. Nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. Haleb.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer Ebu'l-Fida (1994). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim (1989). *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*. Thk. Muhammed Muhyiddin Asfâr. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî.
- (t.y.). *el-Meârif*. Thk. Servet Ukkâse. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- İbn Main, Ebü Zekeriyâ Yahyâ el-Katâfânî (1979). *Kitâbu't-Târîh*. Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem (t.y.). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullâh Muhammed (1985). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbn Şâhin, Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî (1999). *Zikru men İhtelefe'l-Ulemâ ve Nukkâdu'l-Hadîs Fihî*. Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensârî. Riyad.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalim (1986). *Minhâcü's-Sünne*. Nşr. M. Reşâd Sâlim. Riyad.
- İbnü'l-Acemî, İbrâhîm b. Muhammed (1994). *et-Ta'liku'l-Emîn alâ Kitâbi't-Tebyîn li Esmâi'l-Müdellesîn*. Nşr. Muhammed İbrâhîm Dâvud Mevsîlî. Beyrut.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali (1986). *ed-Duafâ ve'l-Metrâkîn*. Nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kadî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü's-Salah, Ebü Amr Takyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdurrahmân (1986). *Ulumu'l-Hadîs*. Thk. Nureddin İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kal'acî, Muhammed Ravvâs (1986). *Meosâtu Fikhi İbrâhîm en-Nehâf*. Beyrut.
- Karahan, Abdullâh (2005). *Hadîs Râvîlerinin Güvenilirliği*. İstanbul: Sir Yayıncılık.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri (1997). *Hadîs İlminde Metodoloji Sorunu. Sünnetin Dindeki Yeri, İslâmî Araştırmalar Vakfı (İSAV) Tartışmalı Toplantılar Dizisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Koçyiğit, Talat (1980). *Hadîs İstihlâları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâleddin Yusuf b. Abdurrahman (1983). *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Moğultay b. Kılıç, Alâüddin (2001). *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. Thk. Adil b. Muhammed ve Üsâme b. İbrahim. Kahire.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (h.1369). *ed-Duafâ ve'l-Metrâkîn*. Thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. Haleb: Daru'l-Va'i.
- Neval Fethî, Nazmî Abdurabbih (2010). *el-Cüzcânî ve Eserü Bid'atîhi ala Ekoâlihi'n-Nakdiyye*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İslâmî İlimler Üniversitesi, Gazze.
- Nevevî, Muhyiddin Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (1996). *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lüğat*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Özaşar, M. Emin (1999). *İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihi Arka Planı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Özdemir, Zehra (2007). *Hadîs Usûlünde Ehl-i Bi'at ve Uygulamadaki Yansımaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, EÜSBE, Kayseri.
- Sehavî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman (1982). *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyet'il-Hadîs li'l-İrâkî*. Thk. Salah Muhammed Uveydâ. Beyrut.
- Sellümü, Abdülazîz b. Süleyman (2004). *el-Vâkîd ve Kitâbu'l-Megâzî Menhecuh ve Mesâdiruh*. Medine.
- Subkî, Ebü Nasr Taceddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi (2007). *Kâidetün fi'l-Cerh ve't-Ta'dil Erbau Resâil fi Ulûmî'l-Hadîs*, Nşr. Abdüfettâh Ebü Guddê. Beyrut.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Ebu'l-Fazl (1979). *Tedrîbü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n - Nevevî*. Thk. Ahmed Ömer Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.
- (1983). *Tabakâtü'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (1975). *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Topgûl, Muhammed Enes (2010). *Hadîs Râvîlerinde Şülik Eğilimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul.
- , Muhammed Enes (2012). *Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyü' (Şülik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış*. MÜİFD, İstanbul, S. 42, s. 47-76.
- Tucûbî, Ebu'l-Velid Süleyman Halef b. Sa'd (1986). *et-Ta'dil ve't-Tercih li-men Harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmîi's-Sahîh*. Nşr. Ebü Lûbâbe Hüseyin. Riyad.
- Turhan, Halil İbrâhîm (2015). *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Turhan, Halil İbrahim- Taş, Mustafa (2016). *Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvîleri ile İlgili Metodu, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, s. 69-116.
- Tûsî, Ebü Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali (h.1348). *İhtiyârü Ma'rifeti'r-Ricâl*. Nşr. Hasan el-Mustafevî. Meşhed.
- Uğur, Mücteba (1992). *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları.
- Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa (1984). *ed-Duafâi'l-Kebîr*. Thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1997). *Halku'l-Kur'an. Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (c. 15, ss. 371-375). İstanbul: TDV Yay.
- Yücel, Ahmet (1996). *Hadîs İstihlâlarının Doğuşu ve Gelişim*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- (1998). *Hadîs İlminde Tenkîi Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Zehebî, Ebü Abdullâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân (1956). *Tezkîratu'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî.
- (1971). *el-Muğnî fi'd-Duafâ*. Thk. Nureddin İtr. Haleb: Dâru'l-Meârif.
- (1986). *Zikru Esmâi men Tekelleme fihî ve Hüve Müvessak*. Thk. Muhammed Şekur el-Meyadîni. Ürdün: Mektebetü'l-Menar.
- (1992). *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaüd-Ali Ebü Zeyd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- , (1992) *el-Kâşif fi Ma'rifeti Men Lehu Rıvayetün fi'l-Kütübî's-Sitte*. Thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kibletî li's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti.
- , (1995). *Mizanü'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Ricâl*. Thk. Ali Muhammed Muavviz ve Şeyh Adil Ahmed. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.